

IV. FEJEZET

A protestánsok fellépése és sérelmeik orvoslása

A protestánsok reménykedései. – Terveik és előkészületeik. – Folyamodványuk Gr. Teleki József és Vay István munkája. – Hogyan készült ez el? – Korszerű érvelés a folyamodványban. – Utalás a természetjog követelményeire, az államérdek elvére és a protestantizmusnak a gazdasági élet felvirágoztatásában játszott szerepére. – Az 1781. ápr. 29.-i bécsi audiencia. – A folyamodvány tárgyalása az államtanácsban. – Kressel pártfogó véleménye. – Felfogásának elméleti alapjai. – A 16 gravament sorra véve teszi meg az egyházpolitikai rendszert lényegesen módosító javaslatait. – Löhr nem rokonszenvez a protestánsokkal, mert egyenlőségre törekszenek. – A kancellária megkérdését ajánlja. – Gebler Kressel mellé áll s több pontban a protestánsok javára kiegészíti javaslatait. – Hatzfeld elutasító állásfoglalása. – A deputáció felelősségre vonását kívánja. – Kaunitz egész tekintélyével Kresselhez és Geblerhez csatlakozik. – A május 22.-i rezolúció megfogalmazása.

Józseftől régtől fogva sokat vártak a protestánsok, sőt bizton remélték, hogy sorsukat megjavítja. Főleg utazásai közben tanúsított magatartása ébresztette bennük a hitet, hogy trónralépte fordulatot jelent majd életükben. A császár ugyanis korábban nem kerülte ki kulturális intézményeiket, hanem iparkodott megismerni azokat. Tehát körülnézett a debreceni kollégium könyvtárában, és benyitott az eperjesinek az osztályaiba. Amíg ezzel a magatartásával kifejezésre juttatta, hogy valóban minden alattvalóját állampolgárnak tekintí, egymást követő kérdéseiből, amelyek a legapróbb dolgokra is elvezettek, a prédikátorok vagy tisztelgő deputációk joggal következtethettek arra, hogy egyházuk sorsa érdekli őt.¹

¹ Kérdései tömegére jellemző Kriebel prédikátornak az eperjesi látogatásról beszámoló feljegyzése. Hörk J.: Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa. 1896. II. rész. 111–115. l.

Belemelegedve a szüntelen kérdezősködésbe, gyakran már csak egy hajszál választotta el attól, hogy egy-egy önkéntelenül felejtett kifejezéssel el ne árulja idegenkedését a régi vallásügyi rendszertől. Tehát 1770-ben Sáros megyében járva, Metzner Imre előtt, aki vallása miatt – noha katona is volt – nem tudott a megyénél állást kapni, megjegyezte, hogy nem helyesli az elbánást, amelyben részesült, mert nem tartja azt igazságosnak, az egyik eperjesi evangélikus prédikátornak pedig, midőn ez hallgatott a kérdésre, hogy hogyan vették el tőlük régi egyházaik háromnegyedrészt, maga felelt meg mosolyogva és barátságosan: „Nemde: modo bono, modo malo?”²

Mária Terézia rossz néven is vette fiától, hogy általában túlsokat szokott beszélni közrendű emberekkel, a vallásügyekben, meg a földesurakkal szemben őket megillető szabadságokról, még ha nem is tesz formális ígéretet és a császár viselkedését népszerűség-hajhászással magyarázta.³ Pedig József magatartását az az elvi álláspontja szabta meg, hogy a társadalmi csoportoknak egymás iránt kölcsönös kötelezettségeik vannak, s amint a jobbágy nem függhet, földesura önkényétől, ugyanúgy vallása miatt sem szenvedhet elnyomást. Minél jobban eltávolodott azonban Mária Teréziától – a királynő ugyanis éppen azt nem volt hajlandó elismerni, hogy kegyelmén kívül más támasza is lehet a protestantizmusnak – annál inkább növekedett iránta az elnyomottak bizalma. Ennek az általános várakozásnak a távoli Erdélyben éppen most, 1781 márciusában, a cenzúra-rendelet megjelenésekor, Kovásznai Sándor marosvásárhelyi tanár így adott kifejezést: „Megértük azt, hogy egy pápista király a Rationak enged. Inkább örvendez neki, mint valamennyi protestáns uralkodó van ma a világon. Kár volna mostanság meghalnunk; mert csak háromnegy esztendő múlva más világot látunk. Nem gondolkozunk egyébről, hanem hogy miképen használjon. Látja, hol van a seb és azt orvosolni kívánja. O csak éljen az Erhabener Jósef!”⁴

A protestánsok az utat, amelyen régi vágyuk beteljesüléséhez, sérelmeik orvoslásához el akartak jutni, sokszor végigjárták már s így a teendők Mária Terézia halálának hírére tisztán álltak előttük. Egyáltalán nem volt kétséges, hogy az új uralkodó elé, amint korábban is annyiszor megtették, bár mindig eredménytelenül, egy küldöttséget kell meneszteniük, hogy az nyújtsa át kérelmeik és panaszaik hosszú lajstromát.

² U. o.

³ Eckhart F.: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg-émlékkönyv. Budapest, 1925. 509. l.

⁴ Gr. Teleki-levéltár, Teleki Sámuel-osztály. Kovásznai 1781 márc. 19. Telekihez.

A kérdés csak az volt, hogy mikor és milyen formában kíséreljék meg akciójukat. A türelmetlenkedők közt felmerült a terv, hogy hamarosan Mária Terézia temetése után keressék fel a császárt, azonban jobb belátásra bírták őket a bécsi ágens hírei, tanácsai, amelyek arról szóltak, hogy mély gyászában nem illik zavarni az uralkodót, de még nincs is remény, hogy egyelőre kihallgatást lehessen nyerni.⁵ Mások meg, az esélyeket óvatosan mérlegelők, várni akartak, mert úgy vélték, hogy csak a koronázó országgyűlés szétoszlása után remélhető ügyüknek kedvező elintézése. Az ő véleményüket osztotta gr. Teleki József, aki még 1781. februárjának legvégén is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy folyamodványuk beadásával azért nem szabad sietni, mert különben a vallásügyet az uralkodó a diéta tanácskozásának napirendjére tűzi, ebből pedig – ismerve a katolikus rendek hangulatát –, a magyar protestantizmusnak csaknem örökös romlása származna.⁶

Legtöbb szerencsével Vay István, a tiszáninneri református kerület főgondnoka ismerte fel a lehetőségeket. A tehetséges és a közért örömmel dolgozó, de a politikai élet területről leszorított köznemességnek ez a tipikus képviselője ekkor még minden vezető képességét az egyházi ügyek intézésében élte ki s így teljes odaadással, buzgalommal, fáradságot nem kímélve próbálta most is megszervezni a mentő munkálatokat. Terve szerint a két protestáns egyház négytagú deputációjának kellene az új uralkodót felkeresnie, hogy előtte anyja halála miatt részvétüket, trónraléptéhez pedig szerencsekívánataikat fejezze ki, és hangsúlyozza alattvalói hűségüket. A gravameneket ugyan illendőség kedvéért most még nem adnák be, de későbbi előterjesztésük felől hódoló iratukban említést téve, orvoslásukat még mindenképen az országgyűlés összehívása előtt kérnék tőle. A deputáció tagjaiul a legtekintélyesebb vezetőket kellene kiküldeni, mert feladatuk lenne, hogy Bécsben együtt maradva, tájékozódjanak a körülmények felől, egymással tanácskozzanak és a szükséges lépések, vagyis a sérelmek beadása felől határozzanak.⁷

A különböző módok közül a február 4-én Beleznay generális elnöklete alatt megtartott pesti tanácskozásnak kellett választania, az evangélikus és református urak ezen összejövetelének, amelynek határidejét már régebben, Mária Terézia életében megállapították, hogy a filiák kérdésében ott

⁵ Droszdik János ev. ágens Csermánszky szuperintendenshez 1780 dec. 12. Ev. egyet., egyház levéltára. III. e. 17. fol. 143–4.

⁶ Ráday Gedeonhoz, 1781 febr. 28. Ráday-levéltár, 1200. sz.

⁷ Vay levele, Berkesz, 1780 dec. 30., Szilágyi Sámuel püspökhöz. Tiszántúli ref. egyházker. Itára, Debrecen. VIII. Levelezések. I. Világi urak. I.

döntsenek és esetleg küldöttség útján kérjenek a királynőtől orvoslást.⁸ Vay már Pestre érkezése előtt megnyerte tervének az evangélikusokat, a saját egyházkerületét, sőt talán a tiszántúli reformátusokat is⁹ és mivel január legelején már biztosnak látszott, hogy a koronázó országgyűlés elmarad,¹⁰ az öszszeajánlás többi résztvevőjének is az lehetett a véleménye, hogy az általános kérvényt mielőbb el kell készíteni. Erre a munkára Vay vállalkozott – ő ugyanis a panaszok anyagát jól ismerte, hiszen már a korábbi folyamodványok készítésében is tevékeny részt vett –, de felkérték a közreműködésre az ekkor Erdélyben tartózkodó Teleki Józsefet is, aki ugyan nem viselt a magyar egyházban tisztséget, de műveltsége és hitbuzgalma éppen úgy kívánatosá tették segítő kezének biztosítását, mint nagy tekintélye. Vay szerette volna, ha a gróf lesz a bécsi deputátusok egyike, de Teleki elhárította magától a megbízatást. A folyamodvány kidolgozásához azonban haldéktalanul hozzájárult, noha az volt a meggyőződése, hogy még korai az instanciázás. E szerint ketten fáradoztak ugyanabban a munkában február-március folyamán, Vay berkeszi kúriájában, Teleki pedig Marosvásárhelyen. A végleges szöveget a négy deputátusnak: br. Zay Péternek és Prónay Lászlónak, ifj. Ráday Gedeonnak és Vay Istvánnak Bécsben kellett megállapítania.

A tanácskozásokat itt április 20-án kezdték meg, meglehetősen ideges hangulatban, kétségeskedve, hogy vajjon nem szalasztották-e már el a jó alkalmat. Értesültek ugyanis, hogy éppen ezekben a napokban foglalkozik behatóan az uralkodó a vallási kérdésekkel, t. i. Ürményi munkálatával, s ez az információjuk, mint tudjuk, nem is volt helytelen. Rossz sejtelmek gyötörték őket, amikor arról hallottak, hogy Esterházy kancellár és Pálffy alkancellár, továbbá az erdélyi kancellár, br. Reischach, meg Ürményi, a vallásügyi referens, ismételten voltak, még pedig együtt az uralkodónál kihallgatáson. Most már emlegették, hogy bár legalább egy hónappal korábban s jelentek volna meg.¹¹ Reményt egyedül a József méltányosságába és igazságszeretetébe vetett hitükből merítették s ezért bizakodtak, hogy nem fog meghallgatásuk nélkül cselekedni. Talán ez a sietés is hozzájárult, de kétségtelenül Vay fellépése

⁸ Ifj. Ráday Gedeon apjához, 1781. febr. 2., Ráday-István. – Jeszenák Pál 1780 okt. 25. és Tihanyi Dániel dec. 14. levelei, Ev. egyet, egyház ltára III. e. 17. fol. 147–8., 151–3. V. ö. még br. Zay Péter dec. 28-i levelével, u. o. fol. 155.

⁹ Idézett levelében mondja, hogy az előbbieket helyeslik tervét, az utóbbi megnyerése végett pedig Debrecenben tanácskozást szeretne tartani.

¹⁰ Ezt jelentette Droszdi 1781 jan. 5. Tihanyinak, Ev. egyet, egyház ltára, id. kötet, fol. 167–169.

¹¹ Ifj. Ráday Gedeon levelei apjához, 1781 ápr. 4., 13., 16., 20.

volt a döntő, hogy a folyamodvány végleges szövegének megállapításával nem sokat vesződtek, hanem elfogadták azt a fogalmazványt, amelyet ő az asztalra eléjük tett. Vay azt mondta, hogy ezt a szöveget Pesten átutaztában megbízóik helybenhagyták, valójában azonban ő meg Beleznay kettesben állították össze oly módon, hogy kontaminálták elaborátumát a Telekiével. Még Ráday és Prónay sem jutottak ahhoz, hogy Teleki munkálatát elolvashassák, noha az előbbi látatlanban is szívesebben fogadta volna el, mint bárki másét átvizsgálás után.¹² Összehasonlítva a Teleki-féle fogalmazványt¹³ a Józsefnek átadott szöveggel, magunk is kénytelenek vagyunk igazat adni Rádaynak. Teleki munkája ugyanis egy nagyműveltségű, európai látókörű államférfiúnak logikus, kitűnően felépített tanulmánya, amelyben elvi fejtegetések és bizonyítékok természetes könnyedséggel, arányosan elrendezve fonódnak össze.

Teleki két főrésze osztotta munkálatát. Az elsőben azt fejt ki, hogy minden joggal ellenkezik, ha a magyar protestánsok vallásuk miatt üldözést szenvednek, a másodikban pedig a vallásüldözés tényeit sorakoztatja fel. Az első tételt elemezve, előbb a) azt bizonyítja, hogy ha nem is volnának Magyarországon vallásügyi törvények, továbbá a protestánsok és katolikusok közt létrejött békekötések és szerződések, akkor is az üldözést tiltja 1. a természetjog, 2. a keresztény vallás lényege, 3. a katolikus egyház dicsősége, 4. az államérdek, azután pedig b) arra utal, hogy a protestáns vallás bevett voltáról 1. békeszerződések, 2. törvények tanúskodnak. Az előbbi csoportba a bécsi és linzi békék tartoznak, amelyek ezeket a jogokat biztosítják a protestánsoknak: 1. a vallásszabadság gyakorlása, 2. annak teljesen szabad felvétele, 3. a két egyház számára külön vezetőségek, 4. hivatalviselés, a másodikba pedig a Corpus Jurisból jól ismert artikulusok, amelyeket nem azért sorol fel, mintha tőlük a természetüknel fogva örök szerződések nagyobb erőt nyernének, hanem annak bizonyítására, hogy ünnepélyes jellegűkhöz ezek a törvények is hozzájárultak valamivel. A bécsi béke azonban nemcsak a vallási, hanem a polgári szabadságot (civilis libertas) is biztosítja, amit a rendek éppen úgy elismernek, mint a későbbi törvények, hivatkozásaikkal. Napnál világosabb tehát – állapítja meg –, hogy Magyarország polgári szabadsága a protestánsok vallásszabadságával oly szoros kapcsolatban van, hogy egyiknek pusztulása a másikat vonván maga után, a haza polgárai a vallásszabadságot kétségbe nem vonhatják, hacsak önmaguk alatt nem akarják a fát vágni.

¹² 1781 ápr. 20-i levelében.

¹³ Teleki sk. fogalmazványa, Magy. Tud. Akadémia könyvtára, kéziratár. Egyház és bölc. 2r 36. III. 60–95. l.

A továbbiakban cáfolja azt a felfogást, amely szerint 1715-ig valóban élvezték volna a protestánsok vallásszabadságot, de akkor a jogaikról szóló törvények vagy megszűntek, vagy legalább elerőtlenedtek, úgy, hogy azóta helyzetük precarius lett. Cáfolása során az *in genuino sensu, adhuc, gratia et clementia* kifejezésekre támaszkodó érvelést tépi szét, hogy azután kimondja: A rendek maguk is kivették az alapjogokat az országgyűlések interpretálása alól, már pedig van-e fundamentálisabb jog a vallásszabadságnál, mely minden másnál kedvezőbb és magában a természetjogban, minden más törvény alapjában, gyökerezik. De – teszi hozzá – ha akarták volna is a rendek, akkor sem módosíthatta volna az országgyűlés a vallásügyi törvényeket, mivel azok kétoldalú szerződéseken alapulnak, ilyenek pedig nem változtathatók meg a szavazatok többségével, hanem csak mindkét szerződő fél egyetértésével, amint ez az elv a nemzetközi jogi gyakorlatban kialakulva, valósággal természeti törvénné lett. A szerződések ereje és szentsége ugyanis nem függ az egymással megállapodók számától, úgyannyira, hogy ha az egész ország csak egyetlen emberrel lépne is szerződésre, ennek akarata ellenére nem lehetne rajta változtatni, amiből következik, hogy az ország két felének megegyezése nem módosítható egyoldalúan a protestánsok rovására.

A részletes jogi érvelés után a második főrészben a vallási üldözés megnyilatkozási formáit sorolja fel egyes esetek felemlítésével, még pedig 16 panasz (querela) címszava alá csoportosítva az anyagot. A kidolgozáshoz itt alapul a reformátusok 1773-i kérvényét vette, amely 18 gravament adott elő. A panaszok összeállításának módja ugyanis már régen annyira megrögződött, hogy elég volt elővenni a korábbi folyamodványokat, kiegészíteni a benyújtásuk óta bekövetkezett sérelmekkel, meg frissekkel pótolni az egyes visszaéléseket illusztráló példákat s máris készen volt a sérelemjegyzék.¹⁴ Bár Telekinek sem kellett volna mást tenni, mint a régen összeírt, de változatlanul időszerű sérelmeket egyszerűen elismételni, szisztematizáló hajlama nem érte be ennyivel, hanem az anyagot 16 panaszba összevonva, elvi szempontok szerint négy csoportba osztotta őket, a szerint, amint a protestánsoknak a bécsi és linzi békekötésekben biztosított négy jogának – 1. a vallás szabad gyakorlása, 2. annak felvétele, 3. az egyháziaknak saját vezetőiktől való függése, 4. hivatalviselés – megsértésé-

¹⁴ Az evangélikusok 1774-i folyamodványukban 15 pontban sorolták fel jogaikat s azok sérelmeit, a Nagy Sámuel ágens névével jelölt 1780.-i beadvány 16 „violaciones et laesiones”-t tárgyalt meg (Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum. 1790.)

ről és csorbításáról tanúskodnak.¹⁵ Természetesen a vallás-
gyakorlat korlátozását ismertető első csoport lett a legterjedel-
mesebb – ez nála 12 pontból áll – míg a második és negyedik
csak egyből-egyből; itt ugyanis mindössze az aposztázia-perek-
ről és hivatalokból való kizárásról kellett szólni; a harmadik
csoport anyagát pedig két panaszba lehetett összefoglalni.

Teleki munkálata az előző évtizedekben benyújtott fo-
lyamodványokhoz képest nagyterjedelmű. Mentegetőzött is
Ráday előtt, hogy a „hosszasacska deductiot” el nem kerülhette,
de azzal vigasztalódott, hogy az uralkodó „szereti a munkát
és kivált ilyen nagy momentumú dologban az olvasást, sőt az
írást is nem restelli”.¹⁶ Terjedelem tekintetében azonban való-
sággal eltörpül Vay munkája mellett, amely – a kontaminálás
után – József kezébe került s a protestánsok közös kérvénye
gyanánt a további tárgyalások alapjává lett.

Vay munkájának hátránya Telekiével szemben – mint
említettük –, hogy nem egységes. A tulajdonképeni folyamod-
vány a protestánsok sorsának alakulását eseteli a reformá-
ciótól kezdve, túlnyomórészt a Corpus Juris, meg Okolicsányi
Pál 1710-ben megjelent nagy munkája alapján¹⁷ s az artiku-
lusok szószerinti idézésével eleve is bőbeszédűvé válik. A ter-
jengősséget azután csak fokozza Vay avval az eljárásával,
hogy az egyes gravameneknél is részletekbe menően, törvény-
cikkkel alátámasztott érveléssel mutatja ki a jogi alapnak a
megsértését. Maguk a gravamenek csak mint ennek a kér-
vénynek utolsó, kilencedik melléklete szerepelnek, de őket is
mellékletek – számszerint hét – egészítik ki, s ezek között az
iskolákról szóló egészen önálló munkát, mert nem más, mint
a protestánsoknak 1780-ban Mária Teréziához benyújtott fo-
lyamodványa, természetesen szintén acclusumokkal – öt da-
rabbal – ellátva. S ha most mindehhez hozzávesszük, hogy a
nagy latin folyamodványt gravamenestől egy lendületen

¹⁵ Teleki eljárásáról tájékoztat sk. vázlat, amely szerint kérvényét kidol-
gozta. (Akadémiai kéziratárak, kötete, 59. l.) Mint megállapítható, feljegyezte
az 1773-i kérvény pontjait, a 18 gravament s azokat így osztotta be négy cso-
portba: „1um [t. i. ius] Liberum ubique religionis exercitium. Contra hoc
1° Quod ad caerimonias cogamur gravamen 2. 2° grav. 4. 3° grav. 5. 4° grav. 6.
5° grav. 7. 6° grav. 8. 7° grav. 9 in 6°. 8° grav. 10. 9° grav. 11. et 16. 10°
grav. 12. 11° grav. 13. 12° grav. 17. 13° grav. 18. 2um ius Libertas amplectendi
religionem; nostram. Contra hoc grav. 1. 3um ius Quod functiones ecclesiasticae
per ecclesiasticos nostros. Contra hoc ius grav. 14. et grav. 15. 4um ius ut ad
officia adhibeamur. Contra hoc grav. 3°. A végleges kidolgozásnál az első csoport
anyagát más sorrendben tárgyalta meg és csak 12 pontra osztotta, 13. querelának
pedig, a vallásváltoztatást tette meg.

¹⁶ Ráday-ltár, 1200. sz.

¹⁷ Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria.

németnyelvű kérvényhez csatolták melléklet gyanánt – szerzője Gradeczi Horváth Imre, az ismert evangélikus család sarja, később Szepes megye alispánja volt¹⁸ – nem tagadhatjuk, hogy a II. Józsefnek átadott munkát inkább nevezhető hatalmas anyaggyűjteménynek, mint szépen ötvözött tanulmányoknak.

A formátlanságon kívül másik hibája a kontaminálás elmaradhatatlan következménye, az egyenetlenség, még pedig szerkezeti és stiláris tekintetben egyaránt. Vay és Beleznay rajta voltak, hogy Teleki fogalmazványából minél több és hosszabb részt átvegyenek. Ily módon szóról-szóra átírták a bevezető fejtegetéseket, amelyek a latin folyamodvány kb. első egyhatod részét teszik ki, azután a közepéről más hosszabb-rövidebb részeket is – ezek azonban a munkát végére kerültek – s ugyancsak szóról-szóra beiktatták néhány sérelem előadását, általában mindazt, ami nem az egyes, törvénycikkek tartalmára vonatkozott; az artikulusokat illető utalásokat ugyanis, úgy látszik, nem találták elég meggyőzőknek s ezért velük szemben Vay magyarázatait részesítették előnyben. Telekinek ugyan nem volt elvi kifogása az ellen, hogy fogalmazványán javítsanak, sőt erre egyenesen felhatalmazta Beleznayékat, kontaminálásra azonban nem gondolt, olyanra pedig a legkevésbé, amelynek fogalmazványa áldozatul esik.¹⁹

Ha újíólag hangsúlyozzuk is meggyőződésünket, hogy Teleki munkája irodalmibb jellegű, mint Vayé, ugyanakkor el kell ismernünk, hogy az utóbbinak ma oly végeláthatatlannak tetsző és ismétlésektől lassított menetű előadása akkor közvetlenebbül hatott, mint ma. Az efféle bizonyításoknak hagyományaik voltak, s Vay munkája szellemben, felfogásban egyenes folytatása a régi protestáns fejtegetéseknek. Ezek szerzői – Okolicsányi Pál a legismertebb közülök – hozzá hasonlóan oly jogászok voltak, akik a paragrafusok szavait is utolérhetetlen virtuozitással tudták magyarázni, kombinálni s velük alaptételük helyességét igazolni. Vaynál a törvényes alap kimutatása és a békeszerződések, meg artikulusok ügyes értelmezésén kívül oly fejtegetésekkel is találkozunk, amelyek

¹⁸ 1790–1792. volt Szepes megye alispánja. A késmárki iskolának 1790-ben 200 kötet klasszikust adományozott (Bruckner Gy.: A késmárki ág. hitv. ev. kerületi liceum pártfogóságának története. Sárospatak, 1922. 38. l.) Hogy ő a szerző, arról ifj. Ráday Gedeon levele tanúskodik. 1781 ápr. 27. ugyanis ezt írta apjának Bécsből: „...melléje tévén egy német instantiát is, amelyet procator Horváth uram tett fel és az mely felette szép és mintegy extractusa az nagy-nak”.

¹⁹ Azt kérte ugyanis, hogy a változtatások elvégzését olyan valakire bízzák, akinek stílusa megegyezik az övével, „nehogy a kétféle stylus kedvetlen difformitást okozzon”. (Ráday-ltár. 1200. sz.)

az ellenfél hatalomvágyára és praetensióinak jogtalanságára egyaránt nagy leleményességgel hívják fel a figyelmet.

Példaképpen bemutatjuk, miként igyekezik a folyamodvány – a protestánsok törvényes igazának bizonyítása után – azt igazolni, hogy a filiák intézménye senkinek sincs ártalmára. A gyalogszerrel, feltűnés nélkül a szomszédba igyekvő prédikátor nem csökkenti a katolikus vallás fényét és nem korlátozza kiváltságos helyzetét. De nincs hátrányára a filia e vallás valóságos érdekeinek sem. Mert ha a klérusnak a vallásgyakorlat megszüntetéséből van is anyagi haszna – stólat és más különböző módon kicsikart összegeket kap ugyanis, a protestánsoknak a maga hatalma alá vetésével pedig világi felsőbbbségét kifejezésre juttatja –, ez még nem jelenti a vallás reális gyarapodását. Az emberek t. i. ott a régi filiákban csak nem fognak katolizálni s a régi és új állapotuk közt mindössze az a különbség lesz, hogy most már a protestánsok terhe megkétszereződik, azzal, hogy bejárnak prédikátorukhoz, idejüket töltik, végül pedig lelki szabadságuk elvesztését gyászolhatják életük végéig. Ugyanúgy nem csorbul a katolikus egyház törvényes jogköre sem. A prédikátorok ugyanis beérik azoknak a híveiknek a gondozásával, akik önként vallják magukat egyházukhoz tartozóknak és a kezüket nem nyújtják ki idegenek felé. Ha azonban a klérus, noha a kapcsolat már régen felbomlott közte és a protestánsok között, mert hiszen az utóbbiak elszakadtak tőle, ő meg ki is átkozta a tévelygőket s ha annak ellenére, hogy így minden lelki hatalma kölcsönös elhatározással megszűnt felettük, most mégis ki akarja terjeszteni följük világi jogkörét, ez a jelenleg ellenkezik a dolgok természetes rendjével, mivel azt jelenti, hogy az alap eltüntével a felépítmény mégis megmaradna.²⁰

A vidéki életre kényszerített köznemesnek ezek az érvelései Bécsben egyáltalán nem tévesztették el a céljukat, mert mély benyomást tettek azokra, akiknek meggyőzésére szánták őket: II. József tanácsadóira. Közülük Gebler ura előtt nagy dicsérettel emlékezett meg a latin munkálatról, azt kiválónak nevezte és a leggondosabb mérlegelésre nyilvánította érdemesnek.²¹ De valamennyien, akik járatlanok voltak a Corpus Juris útvesztőiben, megtanulhatták most, hogy a protestantizmus Magyarországon törvényesen bevett, ilyenek ünnepélyesen elismert vallás és a jogi alap ismeretének segítségével megítélhették az explanációs magyarázatok törvénytelen voltát is.

²⁰ 8. gravamen.

²¹ A gravamenekről, ill. a folyamodványról írott votumában. StR. 1074–1781. (*Iratok.*)

Hasonlóképpen a hagyományokban gyökereznek Vaynak azok az érvei, amelyek a lelkiismereti szabadság fogalmához fonódnak, (így az 1. gravamenben) és ugyancsak a magyar protestantizmus köztudatában élő szellemi örökség visszhangjának tekinthetők az emberi társadalom szerepére vonatkozó utalásai. A régebbi folyamodványok ugyanis szintén sűrűn emlegetik a lelkiismereti szabadságot. Így az 1749-i szerint ez kedvesebb magánál az életnél, minden előjognál és szabadságnál, ezért emberi erő nem is uralkodhatik a lelkiismereten.²² Ugyanez a folyamodvány az „acatholicus” elnevezést a protestantizmusnak „in civili regni societate” elfoglalt helyéről vizsgálja,²³ akárcsak mint Vay az „eretnek” csúfszót „relate ad societatem civilem” (14. grav.). Hasonlóképpen már 1749-ben hangoztatták a protestánsok, hogy őket a „societas civilis” kötelelke fűzi össze a közös haza védelmére,²⁴ máskor meg, amidőn az evangélikusok és reformátusok szoros összetartozását óhajtották igazolni, arra hivatkoztak, hogy a tagok kölcsönös támogatása jelenti az emberi társadalmak keletkezését megindító erőt, mert az emberi közösségek azokban a dolgokban, melyek célkitűzésükhöz tartoznak és amelyek ennél fogva minden egyes társadalom lényegét meghatározzák, egy testnek és quasi egy személynek érzik magukat,²⁵ végül a Vay-fogalmazta részben azt olvassuk, hogy az emberi társadalmak az emberi jogok fenntartására keletkeztek (1. grav.). Bár mindhárom helyen más és más Vonatkozásban szerepel az „emberi társadalom” kifejezés, használatuk arról tanúskodik, hogy a fogalmat jól ismerte a magyar protestantizmus a XVIII. század második felében.

A régi érvek mellett azonban újak is tűnnek fel, amelyek jelentőségét Ürményi munkálatával összehasonlítva kell értékelnünk. Az új felfogás, amely a protestánsok folyamodványát hasonlíthatatlanul modernebbé teszi, mint amennyire a legtehetségesebb világi katolikus gondolkozásmódja volt, Teleki tanulmányának az eredménye. Ő sorozta be az érvek közé, amelyek a vallásüldözés ellen szóltak, a természetjogi tanításokat és helyezte ezzel a magyar protestantizmus életét a hazai törvények mellett, sőt azoktól akár függetlenül is, egy nagy elvnek, az isteni eredetű, örök, a dolgok természetében rejlő, változhatatlan természetjognak védelme alá. Ennek tanításából a tilalmat emelte ki, amely szerint nem büntethetők

²² Bod P.: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. (Ed. Rauwenhoff-Szalay.) Lugduni-Bataavorum, 1889. III. k. 252., 255. l. (1749-ből.)

²³ U. a. 260. l.

²⁴ U. a. 256. l.

²⁵ Akadémiai kéziratár, Egyház és böles. 2' 36. V. 2. sz.

azok a cselekedetek, amelyek függetlenek az emberi akarattól. Már pedig a vallási meggyőződésben, legyen az Isten ajándéka, vagy függjön valami módon az emberek hajlandóságától és ítélőképességétől, éppen az akaratnak nincs része, mert nem azt hisszük, amit akarunk, hanem amit értelmünk úgy állít elénk, hogy hinnünk kell benne. Következésképpen, – mondja ha valakit csak azért, mert ennek vagy annak a tannak a követője, büntetés ér, nem több joggal történik ez, mintha a vakot azért fenyítik meg, mert nem lát, a sántát, mert nem tud járni. De az emberi akarattól függő azok a cselekedetek sem büntethetőek – ugyancsak a természetjog tanítása szerint amelyek egyénre és közre ártalmatlanok, mint amilyen a protestáns vallás követése. A protestantizmus morális teológiája ugyanis megegyezik minden keresztény felfogásával, a felsőbbbséggel, az állammal szemben elfoglalt álláspontja sem különbözik a katolikustól s így még ha hamis vallás lenne is, gyakorlása nem akadályozható meg.²⁶

Bár csak nagy általánosságban és egy-két gondolat ragadott ki Teleki a XVIII. századi természetjogi tanítások rendszeréből és azokat a tagadó okoskodás bizonyítékául használta fel, mégis szembetűnően emlékeztetnek azok Pufendorf felfogására. De felhasznál érvelésében Teleki modernebb gondolatot is, a társadalmi szerződés tanítását, még pedig szintén önálló módon alkalmazva azt. Alaptételéből, hogy a hatalom a polgároknak kifejezett vagy hallgatólagos, akár pedig igazságosan előre eltökélt szerződéséből származik, az egymással megállapodó állampolgárok egyenlőségére következtet. Természetesen nem a Rousseau-i teljes demokrácia szellemében, hanem oly értelemben, hogy a protestánsok, mint a lakosság egyik szerződő része, nem zárhatók ki a hivatalokból, vagyis az államélet nyújtotta előnyökből.

A természetjog nem volt eddig sem ismeretlen a magyar protestánsok előtt, amint azt pl. 1749.-i kérvényük egyik utalása is igazolja.²⁷ A főiskolákban szintén tanították a természetjog elemeit, azonban a nemzetközi joggal vették azonosnak és így vallásuk érdekében apologetikus fegyverül nem használták fel. Az a 35 tétel, amelyet a sárospataki kollégium professzora az 1773-i nyilvános vitatkozás tárgyául kitűzött, túlnyomórészt a nemzetközi jog körébe tartozik, a vallási vonatkozásúak pedig az orthodox felfogás szellemét lehelik, mint pl. azt a Pufendorftól különben szintén vallott szektellenes elvet hirdető, amely szerint a fejedelem eltilthatja ál-

²⁶ A latin folyamodvány bevezető részében. StR. 1074/1781. (*Iratok*.)

²⁷ „... quae non modo iure divino, sed; et iure ipsius naturae ac societatis humanae testanda sunt”. (Bod i. m. III. k. 253. l.)

lamában a hamis hit gyakorlatát, ha az megrontja az erkölcsöket, engedetlen alattvalóit pedig halálbüntetéssel sújthatja.²⁸ Általános azonban annyira nem volt a természetjog ismerete, hogy 1789-ben, amidőn Ráday Gedeon, a dunántúli református egyházkerület főgondnoka tervbe vette a természetjognak az alsóbbfokú iskolákban való tanítását, a szuperintendens kénytelen volt bevallani, hogy ez a tudomány gyenge lábon áll náluk s hiányzanak azok, akik taníthatnák.²⁹ Teleki tehát, amikor a természetjog egy-két alap gondolatát a vallásszabadság biztosítására felhasználta, új felfogást népszerűsített a magyar protestantizmus körében. Tanulni vágyó társai oly hamar és örömezt felhasználták érveit, hogy már 1781-ben egyes partikuláris folyamodványokban, így a nógárd- és borsodmegyei filiák ügyében benyújtottakban, emlegették érveik közt az *aequitas naturalis*-t éppen úgy, mint a *ius naturale*-t.³⁰

Új színben jelent meg továbbá Teleki fejtegetései során az államérdek elve, amelynek Ürményi munkájában oly halvány visszfénye csillant elénk. A protestáns folyamodványban többé nem arról van szó, hogy az államnak nem szabad kárt szenvednie a felekezeti türelmetlenség következtében, hanem a társadalom boldogságának feltételeiről és biztosításáról. Tehát többé nem a saját uralmában végcélú látó abszolút állam szemszögéből nézi a fejlődést, hanem a polgárok összességét jelentő társadalom, a haza érdekeit helyezi előtérbe. Úgy látja, hogy a társadalom boldogságát három tényező mozdítja elő: a hazaszeretet, a vezető helyekre a legalkalmasabbak állítása és a polgárok közti nemes versengés, amelyek mindenkit erőnek teljes kifejtésére ösztönöznek. Ahol ellenben az egyik polgár a másikat vallása miatt üldözheti, mivel ott alig lehet szó hazáról, ennek szeretete eltűnik és ellankad minden lendület.

Azt a gondolatot, hogy a vallási türelem felvirágoztatja

²⁸ Quaedam asserta e iure naturae seu gentium in specimen diligentiae recollecta, quae... sub praesidio Ioannis Szentesi iuris naturalis historiarum ac eloquentiae professoris in collegio reformatorum S. Patakiensi inter membra tertiae et quartae classis ad diem III. Iduum Iulii anni 1773 S. Patakini in auditorio publico disputationi submissa sunt. – 6. tétel: Princeps in civitate sua falsi divini cultus exercitium, quod in mores corrumpendos notorie influit, prohibere et in casu inobedientiae subditum capitali quoque poena punire potest. (Ráday-Itár. 1001. sz.)

²⁹ Halász József püspök, 1789 febr. 10, Ráday Gedeonhoz: „Nagyságodnak proiectuma de iure naturae igen bölts és jó, tsak az a kár, hogy nintsenek, akik tanítsák; mert azt meg kell vallanunk, ha mind pirulva is, hogy ez a tudomány közöttünk még eddig nagyon vékony lábon állott, hanemha ennek utána a nemes collegiumok megjobbítják”. (Ráday-Itár, 1588. sz.)

³⁰ M. kanc. 2007. és 3362/1781.

az államokat, az üldözés pedig elsorvasztja, még élénkebben hangsúlyozta a német nyelvű folyamodvány, a német művelődéshez iskoláik révén is közelebb álló evangélikusok felfogását tolmácsolva. Amidőn a protestantizmus erejét fel nem használt tökéhez, elhanyagolt ugarhoz hasonlítja, a mai helyzet következménye gyanánt pedig az elmaradottságot és az állam szegénységét említi, nemcsak a kor közgazdaszait és államférfiainak meggyőző argumentumokat említi, hanem kifejezésre juttatja a gazdasági értékének tudatára ébredt „modern” protestáns önértéket is. Az a meggyőződés, hogy a protestantizmusnak már csak azért sem szabad elmerülnie, mert fejlettebb, virágzóbb anyagi és szellemi kultúrát, boldogabb és megelégedettebb népi életet tud biztosítani, mint a katolicizmus, a külföld, főleg a német szellemi élet köztudatából merítette erejét. Bár az irodalomban, ekkor még a cenzúra béklyói közt, nem nyert nálunk kifejezést, a folyamodvány igazolhatóan a magyar protestánsok szélesebb körének, tehát nemcsak előkelő vezetőinek felfogását fejezte ki.

Mert bizonyára az érdeklődés kielégítése és a magyar tömegek közt a protestáns önértéknek az új kor szellemében való megerősítése egyaránt célja volt annak a névtelennek, aki 1777-ben Losoncon magyarra fordította egy német „emberbarátnak” a protestáns és katolikus államokat összehasonlító művét.³¹ Az egyszerű, saját sorsán nem eszmélkedő ember a maga hétköznapi életének értékesebb voltáról nyert itt felvilágosítást. A protestáns iskolákban – olvashatta volna, ha a cenzúra megengedi a könyv kiadását – a gyermekeket a dolgok önálló megvizsgálására és megítélésére szoktatják, s mert a könyveket szabadon tanulmányozhatják, a parasztok, iparosok nagyobb része nem is dolgozik csak az öröklött hagyományok szerint. Mivel pedig a protestánsok az időt és a pénzt nem vesztegetik költséges és hosszantartó búcsújárásokra, a sok ünnep megülésére s a kolostorok fenntartása, díszes templomok építése sem terheli őket, körükben a vagyonosodás, a jólét növekszik. Annak következtében meg, hogy valásuk miatt nem üldözik az embereket, sok idegen jön közéjük, akikkel új mesterségek, tudományok, gazdálkodási módok honosulnak meg. Büszke öntudattal vonja le a következtetést, szembeállítva a katolikus országokkal a virágzó protestáns államokat: „Nézzé meg akárki Angliát, mely hatal-

³¹ Egy kérdésnek megvilágosítása: Miért hogy a protestánsok tartományinak boldogsága sokkal nagyobb, mint a katolikusoké? Irattatott Kristián Fridrik embereknek barátja által. Nyomtatott Frankfurtban és Lipsiában. 1773. esztendőben. Németből magyarra fordított Losoncon 1777. esztendőben. (Akadémiai kézirat. Egyház és bölcs. 4° 88. sz.)

mával a régi Rómához közelít, nézze meg az egyesült belgiumi provinciákat, óh mely nagy boldogság, mely nagy kereskedés, mely nagy gazdálkodás, mely nagy kints, mely sok nép vagyon egy olly kis földön, mely a mi katolikus tartományainkhoz képest mintegy semmi”.³² Az aufklárismus e jellegzetes népszerűsítő termékének magyar fordítása is, ismételjük, a magyar protestantizmus meggyőzéséről tanúskodik, hogy sorsának megjavulását nemcsak a kornak, Vay szavai szerint a „felvilágosodott és a különböző vallások irányában toleranciára hajló évszázadnak”³³ a szelleme kívánja meg, hanem a fordulatra, az erők szabad kifejtését gátló akadályok elhárítására az állam és a haza, az uralkodó és a társadalom érdekében egyaránt szükség van.

Egyáltalán nem valószínű, hogy mindezeket a fejtegetéseket II. József áttanulmányozta, bár a protestánsok valószínűleg abban reménykedtek, hogy a német folyamodványt ő is elolvassa majd, míg a bővebb, a jogi fejtegetéseket tartalmazó latin előadást eleve a kancellária számára, hivatalos használatra szánhatták. Április 29-én, egy vasárnapi napon jutottak először uralkodójuk elé a protestánsok képviselői, miután két nappal előbb gr. Rosenberg főkamrás útján megkapták az engedélyt. Audienciájuk külsőségei szokatlanok voltak. Rajtuk kívül a nyolcvan jelentkező közül, akik ekkorra kihallgatásra rendeltettek, még csak hárman jutottak be s így dolgukvégezetlenül távoztak többek között a sziléziai protestánsok megbízottai is.

A magyar urakat nem egyszerre fogadta József, hanem egyenként bocsáttatta maga elé Zayt, Prónayt, Rádayt és Vayt, bizonyára azért, hogy minél kisebb legyen a feltűnés. Szokása szerint kissé ridegen kezdte a beszélgetést, nem mulasztva el egyikük előtt sem megemlíteni, hogy általános folyamodvánnyal nem lett volna szabad megjelenniük. Jóindulatának azonban már az első percben kétségtelen jelét adta avval, hogy a kérvényt átvette, amint pedig a sokat és türelmetlenül dolgozó embert jellemző ideges hangulata elmúlt és beletalálta magát a vallási probléma gondolatkörébe, feszélytelenebb, sőt közvetlen lett magatartása. Elismerte, hogy a protestánsoknak „mindenféle nyomorúságban” volt részük, amivel szemben igazságos elbánást ígért, de nem egyszerre, helyzetük általános megváltoztatásával, hanem az egyes esetekre hozandó rendeleteivel. Mint látszik, ekkor még mindig nem alakult ki benne a meggyőzés, hogy a vallási kérdés

³² 72. l.

³³ „... in hoc illuminato et in tolerantiam etiam dissentientium in religione inclinante saeculo”. (StR. 1074/1781. *Iratok.*)

általános szabályozására van szükség, hanem – úgy látszik – Kresselnak csak az imént, Ürményi elaborátumának kapcsán papírra vetett tanácsa szerint a felvetődő partikuláris esetek megvizsgálásával és méltányos elintézésével óhajtotta a tolerancia érvényesülése előtt az utat szabadabbá tenni. Meg is említette, hogy miért nem adhat ki „ily hamar” általános rendelkezést: Ehhez idő szükséges, be kell várni, amíg a szenvedélyek kissé lecsillapodnak és mindkét fél – katolikus és protestáns – enged mostani merev álláspontjából, amikor egyikük egész birtokállományát meg akarja tartani, a másik meg teljes egyenlőségre törekszik. „Ön tudja – mondotta Rádaynak – hogy én méltányosan gondolkozom, a legkevésbé sem vagyok türelmetlen és biztos hiszem, hogy vakbuzgósággal Istennél nem is szereznek érdemeket”.

Amidőn nehéz helyzetére utalt,³⁴ teljes megértésre talált a magyar küldötteknél. Ezek tehát nem is készítettek jelentést kihallgatásukról megbízóiknak, hogy indiszkréciónak következtében az uralkodó bizalmas szavai ne juthassanak avatlatlanok fülébe, noha Mária Terézia audienciáiról valóságos jegyzőkönyveket vettek föl, kérdést és feleletet szabatosan felüntetve. Bár így, sajnos, a kihallgatásról pontos és részletes leírásunk nincs, az megállapítható, hogy József még nem gondolt a valláspolitikai teljes megváltoztatására, méltányossága felől azonban a protestánsok mégis nyugodtak lehettek. Az igazi bizonyosságot azokban a tettel felérő szavaiban láthatták, hogy kérvényüket nem adja át a kancelláriának, „hogy az elmék annál jobban ne lobbanjanak fel”, s ezzel mintegy kitáncoltatta őket, hogy Esterházyhoz és Ürményihez nekik sem kell elmenniük.³⁵

³⁴ „Etiam securitati meae debetis prospicere”. (Ráday levele apjához, ápr. 30.)

³⁵ A kihallgatásról – az említett okból elmaradván a részletes beszámoló – mindössze két feljegyzésünk van. Vay István május 1. -i rövid híradása (másolata a tiszántúli ref. egyházkerület lvtárában, VIII. Levelezések. I. Világi urak. I.) és Ráday Gedeon részletesebb levele ápr. 30-ról apjához (Ráday-ltár), akivel bizalmasan közölt néhány részletet, a tüzetesebb beszámolót előszóbeli közlésre hagyva. Vay leveléből kiemeljük: „Keményke volt először a kezdet, de akkor is hamar meglágyult a beszélgetés s utoljára pedig mindenikünk eránt olly kegyelmesen végződött, hogy urunknak igasságától s egyenességétől, ha nem hamar is, de idejében minden jót reménylhetünk”. „Mindenből tsak kitetszik az, hogy még most valami generális decisio nem leszen, hanem az előforduló casusok fogják megmutatni a perspectivát”. – Az audiencia után a kiküldöttek felkeresték a hangadó kormányfőfiakat, de a kancelláriát elkerülték. Erről Ráday Gedeon így számolt be apjának május 4-én: „...már az dolgunk az status consiliariusinál vagyon, én már Báró Zaival mind eljártam őket és részszerint informáltuk, részszerint recomendáltuk, holnap némelyikéhez Prónai úr és Vaji úr is el fognak menni, mivel úgy is tanásulták, hogy némelyikéhez mind az négyen, de etzerre

Merészség volna arra még gondolni is, hogy a protestánsok a természetjog követelményeire vonatkozó utalásokkal nyerték meg azt az államtanácsost, akinek sorrendben elsőnek kellett nyilatkozni sérelmeikről. Sokkal valószínűbb, hogy Kressel, aki már Ürményi munkálatának tárgyalásakor is a „polgári tolerancia” hívének vallotta magát, most Józsefnek abból az eljárásából, hogy a kancelláriát kikapcsolta és így hallgatólagosan a protestánsok iránti rokonszenvének adott kifejezést, továbbá Gebler bátor fellépéséből merített biztatást, hogy meggyőződésének következményeit immár le merje vonni. Az is kétségtelennek látszik azonban, hogy a korszerű hang, amelyen a protestánsok megszólaltak, vonzó erőt gyakorolt reá éppen úgy, mint társaira. Mert a jogi érvelések is mintha kevésbé lettek volna szárazak, az orvoslást kérő panaszkok igazsága meg mintha fokozódott volna annak következtében, hogy a kor világnézetének élénkszerű jelzőibe öltözve jelentek meg.

Kressel votumán³⁶ meglátszik, hogy vallomásnak készült, éppen mint korábban Gebleré, ha ezt határozottan nem is mondja meg. Kiténik azonban szavaiból, hogy most régi meggyőződése mellett tett hitet. Mindig a „polgári tolerancia” mellett volt – hangsúlyozza – és arra gondolt, arról írt, a mellett adta le votumát, hogy senkit sem szabad üldözni hite és vallásának gyakorlása miatt, még ha tudjuk is, hogy téves úton jár. Bár magyar protestáns ügyben előzőleg, Mária Terézia uralkodása alatt nem nyilatkozott ily tolerancia szellemében,³⁷ igazságtalanok volnánk, ha kételkednénk szavahihetőségében és szépitgetést vetnénk a szemére. Az ő kiindulópontja volt más, mint Gebleré. Gondolatainak és következtetésekének első lépcsőfokát ugyanis nem annak felismerése jelenti, hogy a vallásuk miatt elnyomottak méltatlan helyzetben vannak, hanem, az a hite, hogy a keresztény vallás szellemével összeférhetetlen minden üldözés. Tehát nem az ártatlanul szenvedők sorsa ébreszt benne részvétet, hanem a valódi forrásaiból kibontakozó egyháztörténet és a meg nem hamisított kánonjog tanulmányozása vezette rá, hogy milyen bánásmódot kíván Krisztus igazi tanítása. A katolikus egyház belső életéből

tsak kettő-kettő, némelyikéhez pedig csak mi ketten Báró Zaival menjünk, némely Nagy Urakhoz pedig, az kik nem egészen influálnak, egyenesen csak magamat engemet küldöttének. Hertzeg Kaunitz nál is már bémentettük magunkat, nem tudom, fog-e bébótsáti magához. Az status consiliariusok többnyire mind felette biztattak és azt el is hitették velek, hogy valóságos receptusok és nem toleratusok vagyunk³⁷.

³⁶ StR. 1074/1781. (*Iratok.*)

³⁷ L. azokat a megjegyzéseit és javaslatait, amelyeket Ravasz B. i. m. idéz.

Br. Zay Péter.

130X105 cm. méretű olajfestmény a magyarhoni evangélikus egyetemes egyház tanácsstermében (Budapest). – Szig.: C. Stetter pinx.

fejlődött így ki meggyőződése a „polgári tolerancia” helyességéről, bizonyára Hontheim Miklós tanítása nyomán, akit elvei, a febronianizmus megfogalmazására valóban egyházi jogi és történeti stúdiumai készítettek. S mert mindezt most szükségesnek tartja elmondani, ugyanakkor pedig a természetjog és az államhaszon elveit, mint maga mondja, szándékosan mellőzi, állíthatjuk, hogy votuma valóban vallomás. A felvilágosodásnak egyik katolikus eredetű komponense bontakozik ki belőle, az ellenreformáció szellemét megunók s azzal elégedetlenek felfogása. Tanulságos megismernünk az ő nézeteiknek elméleti alapjait, úgy, amint Kressel fogalmazásában élnek tünnek, mert bizonyára sok magyar vezető embert, aki ekkor, 1781 közepén még türelmetlenül klerikális érzelmű, hasonló érvek és megfontolások tettek a jozefinizmus hívévé s hatott rájuk a tolerancia kérdésében mérséklően az a Febroniuszal közös reménykedés, hogy a pápa hatalmának korlátozásával a disszidensek visszatérése, uniója könnyebben elérhető.

A természetjog spekulatív tanításával szemben Kressel a történelemből kivonható reális tanulságokat óhajtotta a jövő célkitűzéseinél felhasználni. Az igazi történelem, amely például szolgálhat a jövőre, az egyház életének első korszaka, ekkor pedig Krisztus élete, az evangélium szava és az egyházatyák tanítása szerint még bűnnek számított erőszakkal, büntetésekkel kényszeríteni a tévelygőket az egyházba. Ebben a korban egy Szt. Ágoston adott követésre méltó példát, hogyan kell értelmezni a krisztusi tanításokat, amikor arra kérte a helytartót, hogy ne hajtsa végre a szigorú császári rendeletet a donatisták ellen, noha azok gyilkolták és rabolták az egyház szolgálóit. Ez a szellem, amely az eretnekségek és nem az eretnekek kiirtására törekedett, még pedig nem a hatalom és erőszak segítségével, hanem imádkozással, tanítással, felvilágosítással és jópéldával, eltűnt a tudományok hanyatlásával, a szentírás és az egyházatyák műveinek félretételével, hogy helyében felburjánazzék a szofisztikus teológia, a kánonjog pedig a hamis dekretálisokkal összezavarodjék, amíg csak Franciaország legnagyobb férfiai, Bossuet, Noailles és Le Tellier, vagyis a XVII. századi gallikanizmus főképviselői, fel nem ébresztették. Közben, a pápaság hatalmának kiemelkedésével bekövetkező korban – „a sötét középkort”, a felvilágosodásnak ezt a kedvenc kifejezését nem használja ugyan Kressel, de nyilvánvalóan reá gondol – az intolerancia és üldözés szelleme érvényesült. Ellenben a nagy francia püspökök királyuknak mindig a legszelídebb eszközök alkalmazását javasolták a tévelygő testvérek megnyerésére és nyíltan hitet tettek a mellett, hogy az üldözés igazi keresztényhez méltatlan, gonosz eljárás.

Ezen a történeti alapon nyugszik Kressel tolerancia-felfogása, amelynek a febronianizmussal és a gallikán tanokkal való rokonsága határozottan szembetűnő. Tehát az ő szemében a pápaság hatalmának korlátozása és a püspökök hatáskörének visszaállítása a lényeges; ha ez megvan, akkor magától érvényesül a kereszténység szelleme, amelynek igazsága és szentsége mellett éppen a szelídség és a felebaráti szeretet a legnagyobb bizonyítékok.

Rómaellenesség azonban Kresselnél éppen olyan kevésbé jelent vallási közömbösséget, mint a gallikán püspököknél vagy Hontheimnél. Amint ez utóbbi sokat emlegetett könyvét, címe szerint, azért írta, hogy a protestánsokat visszavezesse az egyházba, ugyanúgy Kressel előtt is a türelem, a szelíd bánásmód csak eszköz és nem végcél. „Semmi más nem fogja és nem is viheti vissza a protestánsokat az unióra”, – Kresselnek ezek a szavai meggyőzően tanúsítják, hogy ő, a gyakorlati államférfi, amidőn tapasztalatai és a történelem tanítása egyaránt megértették vele, hogy üldözéssel az unió nem valószínűsíthető meg, a reményt nem adta fel, hogy szelídséggel még lehet sikert elérni. A türelem tehát nem vallási közömbösségnek jele, hanem újabb kísérlet a katolikus vallás uralkodóvá tételére. Mindenesetre oly humánus formában, hogy panaszra nem adhatott okot, s mellette hitet tenni nem jelentett szembe kerülést a korszellemmel.

Amidőn így Kressel most, 1781 májusának elején, a magyar protestánsok nyújtotta alkalmat megragadta, hogy vallomást tegyen szívének igazi érzelmeiről, bizonyára az ambíció is fűtötte, hogy utólag pótolja mindazt, amit a kancelláriai munkálat tárgyalásánál elmulasztott, késedelmeskedésével Geblernek engedvén át a jó alkalmat a kezdeményezésre. A bürokratikus életben sokszor tapasztalható vetélkedési kedv is ösztönözhetette, hogy lelkiismeretesen mérlegelje az ügyet s ő, ne pedig államtanácsos társa tegye meg a részletes, döntő javaslatot.

Az immár egyáltalán nem kétséges Kressel előtt, hogy a magyar protestánsok jogosan panaszkodnak elnyomásuk miatt, s hogy üldöztetésük a törvényeket – a magyarokat is sérti, nem szólva a természetjog, az államhaszon és az igazi vallás megbántásáról. Ha mostani felfogását korábbi állásfoglalásával összehasonlítjuk, amikor még a régi vallásrendszert nevezte törvényesnek, el kell ismernünk, hogy nézetei gyökeresen megváltoztak. A protestánsoknak törvénycikkre való hivatkozásai és jogi fejtegetései szigorú logikájukkal, úgy látszik, valóban az igazságot elemezték ki, ha ilyen nagy hatást gyakorolhattak rá. Most már úgy látja, hogy nemcsak a tolerancia, a vallás szelleme, meg az államhaszon ki-

vánja meg, hogy Magyarországon ne elégedetlen alattvalók éljenek, s ezzel az állam népi, közgazdasági ereje és hatalma ne csökkenjen, hanem a tételes törvények is. Ugyanakkor azonban az időt még nem látja elérkezettnek ahhoz, hogy az igazságnak Magyarországon már most teljes mértékben egyszerre elég tétessék, mert a püspökök, a papok s főleg a szerzetesek a tudatlan és téves felfogásban felnőtt népet zavargásokra ösztönözhetnék. Szerinte tehát a középutat kellene választani. Híven katolikus központú felfogásához, a legsürgősebbnek egy körlevél kibocsátását tartja, amely felvilágosítaná a magyar püspököket az igazi egyházi tanításról, s amelynek gondolatait ők pásztorleveleikben közölnék a klérussal, meg a szerzetesekkel. A cirkulárét a hozzá hasonló gondolkozó püspökök, továbbá az egyházi ügyek intézésével foglalkozó bécsi teológusok szerkeszthetnék meg, akár együttesen, akár pedig egyikük, aki megbízást nyerne. A protestánsoknak kérvényére pedig az uralkodó ilyesféle választ adhatna: Távoll áll tőle, hogy bárkinek lelkiismeretét megsértse, vagy hit dolgában kényszerrel alkalmazzon, mivel azonban a vallás gyakorlását az állam javával össze kell egyeztetni s a nyugalmat és rendet meg kell őrizni, továbbá mivel a protestánsok sérelmei sem egyszerre, hanem idők folyamán következtek be, az orvoslás csak fokozatosan történhetik. Jóindulatáról egyébként már most meggyőződhetnek, mert megnyugtatásukra egyidejűleg megteszi mindazt, amit csak idő, körülmények és kormányzati bölcsesség megengednek, elvárja azonban, hogy engedelmes, szerény, keresztényekhez és alattvalókhöz illő viselkedésükkel méltók legyenek további pártfogására.

A protestánsok valamennyi óhajának azonnali teljesítését Kressel tehát nem tartotta lehetségesnek. Mit és mennyit engedélyezzen most az uralkodó, arra vonatkozólag részletes javaslatot tett, még pedig úgy, hogy sorra vette mind a 16 gravament s egyenként jelölte ki, melyiknél milyen mértékben térjen el a régi vallásügyi rendszertől. Igen nagy jelentősége volt annak, hogy a protestáns sérelmeket Kressel ennyire beható méltatásnak vetette alá. Eljárása nemcsak azt jelentette, hogy a protestánsok elvi álláspontját méltányolta, hanem alkalmat nyert, hogy még messzebb tolja ki a tolerancia határait, mint ahol korábban Gebler azok megvonását javasolta. Nekünk pedig lehetővé teszi, hogy részletesebben megismertessük a gravamenteket s azzal, hogy egyszerre tárgyaljuk meg, mit kértek a protestánsok és mit tartott Kressel teljesíthetőnek, megjegyezhesük azt is, amit a protestánsok nem nyerhettek el. Kresselnek a részletes javaslata ugyanis eldöntötte a kérvény sorsát, közvetve pedig hatott a későbbi türelmi rendeletre is.

A protestánsok első gravamenje szerint nemcsak lehetetlen egy katolikusnak áttérnie hozzájuk, mert aposztázia címen büntetés éri őt éppen úgy, mint azt a prédikátort, aki oltár elé bocsátja, hanem a szülőknek a gyermekekhez való jogai is semmibe vétetnek. A plébánosok ugyanis vegyesházasságok kötése alkalmával a protestáns féltől reverzalist követelnek, hogy gyermekeit a katolikus vallásban fogja neveltetni, ugyanakkor azonban, ha egy katolikus adott egészen önként, *ex liberrimo consensu* kötelezvényt, azt érvénytelennek nyilvánítják és vagy arra kényszerítik a szülőket, hogy gyermekeiket katolikusnak neveljék, vagy elveszik tőlük őket. Az is megtörténik, hogy evangélikus árvákat gyámjaiktól, sőt gyermekeket szüleiktől ragadnak el s hogy azután protestáns hitre visszatérésüket végleg megakadályozzák, még egész kiskorukban hitvallást csinálnak ki tőlük s megáldoztatva őket, katolikussá teszik. Kressel az aposztázia és a katolikus egyház javára adott reverzálisok kérdését nem érintette, vagyis azokra vonatkozólag semmiféle változást sem tartott szükségesnek. Mint vótuma legvégén, mintegy pótlólag megjegyezte, veszélyes volna ebben a tekintetben valamit elrendelni, mivel a katolikusok körében nagy izgalom támadna. Ellenben a gravamen három további pontjában a protestánsok panaszainak orvoslását javasolta a következő módon: a) A „*liberrimo consensu*” protestáns félnek adott reverzálisok érvényesek, b) Sem gyámoktól, sem pedig szülőktől gyermekek nem vehetők el, ha erkölcsös, keresztény nevelésben részesülnek, c) Ha ilyen gyermekek már protestáns hitben nevelkedtek, 16 éves koruk előtt a hitvallás letétele nem követelhető tőlük.

A második sérelmet, hogy a protestáns tisztviselők, bírák és ügyvédek Szűz Máriára és a szentekre kötelesek esküdni, Kressel súlyosnak találta, az ily dekretális eskü megkövetelését pedig a lelkiismeret igazi kényszerének, amit még a zsidóknak sem kell elszenvedniük. Nem volna csoda, mondja, ha az efféle eskü megtartását nem éreznék kötelességüknek azok, akik letevésére kényszerültek, aminek következménye azonban a hűség és a hit megszűnése lenne. Éppen ezért a panasz jogosságát elismerve, azt tartja helyesnek, ha protestánstól minden elképzelhető esetben csak hitelveivel egyező esküszöveg elmondását kívánják meg.

Harmadik gravamenjüket részletesebben nem indokolták meg a protestánsok, annyira feleslegesnek érezték, hogy itt összefoglalt következő panaszai jogosságát bizonyítsák: Vallásukkal ellenkező szertartásokra kényszerítettnek, nevezetesen az iparosok körmenetekre és misékre, ugyanők és mindenki más a katolikus ünnepek megtartására, még pedig oly súlyos pénzbírságokkal, hogy azok sok helyen felérnek az

adó összegével, sőt esetleg azt felül is múlják. Ennél a kényszerítésnél a hatóságok arra hivatkoznak, hogy csak azt kívánják meg, aminek teljesítését a céhprivilegiumok is megszabják, azonban ahol a protestánsoknak oly okleveleik vannak, amelyek nem tartalmazznak rájuk nézve hátrányos rendelkezéseket, ott őket más – mint a figyelmeztetés szól – a modern rendszerhez illő céhlevelek kiváltására kötelezik, ezekben pedig már bennefoglaltatnak a lelkiismeretüket sértő rendelkezések. Ha vonakodnak az utasításnak eleget tenni, eltiltatnak az iparüzéstől, börtönbe kerülnek, mint az legutóbb Szatmárnémetiben is történt. A városi tisztviselők hivatali esküjüket a katolikus templomban kötelesek letenni, s ugyanott misét is kell hallgatniok. A reformátusokat kényszerítik, hogy engedjék meg az újszülötteknek a bábák általi keresztlését, noha ez hitelveikkel ellenkezik, a prédikátorokat pedig, akik ehhez a dogmához ragaszkodnak, törvénybe idézik. Kressel az eljárást, amely a protestánsokat ily panaszokra indította, megint a katolikus istentisztelet meggyalázásának nyilvánította s ezért javasolta, hogy a protestánsok ne kényszeríttessenek katolikus szertartásokra, azok elkerülése miatt büntetés se érhesse őket, – vagyis a céhprivilegiumok ebben a vonatkozásban ne legyenek rájuk nézve kötelezőek, – az eskü letétele világi hatóság előtt történjék, – ami különben, mint láttuk, már korábban elrendeltetett, – a keresztelés miatt pedig a reformátusokat ne sanyargassák vagy büntessék, hanem engedjék, hogy hitelveiket szabadon követhessék. Hallgatással mellőzte tehát a protestánsoknak azt a kérését, hogy a már kirótt büntetéseket és bírságokat is engedjék el nekik, a netán behajtott összegeket pedig, mint a szatmárnémetiektől 1780 decemberében beszedett 5000 forintot, kapják vissza.

A prédikátorok és híveik érintkezésének megnehezítése, sőt megakadályozása volt a sérelmek negyedik pontjának a tárgya. Sem falvak, sem nemesek nem hozhatnak magukhoz papot, hogy attól a hit vigaszát elnyerjék, hanem ellenkezőleg, néhány megyében, mint Trencsénben, Nyitrában, Vasban, a protestáns betegekhez a plébánost kell elhívni, még pedig büntetés terhe alatt. Bár a haldoklóra ez a látogatás magában is terhes, még súlyosabb lesz azáltal, hogy annak ideje alatt környezetéből eltávolítják a szülőket, gyermekeket, házastársakat, rokonokat, más helyen meg a barátokat megakadályozzák abban, hogy vigasztalás végett felkereshessék beteg ismerőseiket. Noha korábban helyenként a prédikátor a halálraítélt rabot a vesztőhelyre elkísérhette, ma már ezt nem teheti meg, sőt néhol a halálraítélt, de még börtönben ülő fogolyhoz sem bocsátják hozzá. Bár a kérvény ügyesen és részletesen

bizonyította, hogy a vallásgyakorlat elvéből szükségszerűen következik, hogy a protestánsok ott is, ahol nincs templomuk, általában élhessenek a prédikátor szolgálatával, Kressel a fejtegetést nem találhatta eléggé meggyőzőnek, s ezért azt ajánlotta, hogy az uralkodó előbb vizsgálta meg a kérdést, informáltassa magát s csak azután határozzon. Teljesen igazat adott azonban a protestánsoknak a gravamen többi részére vonatkozólag. Javaslatát tehát úgy szölte, hogy protestáns nem kényszeríthető arra, hogy beteghez katolikus papot hívjon, ennek elmulasztásáért nem is büntethető meg, még kevésbé távolítható el környezete vagy akadályozhatók meg barátai abban, hogy felkeressék őt. Szükségesnek tartotta azonban hozzátenni, – bizonyára a katolikus egyház uralkodó szerepének hangsúlyozására, – hogy a protestánsok nem gátolhatják meg, hogy egy katolikus világi vagy egyházi fel ne kereshessen egy beteget, főleg ha ez maga kérte a plébános látogatását, hanem illő módon kell őt fogadniok. A protestáns elítéltekre vonatkozó kérés teljesítését is ajánlotta Kressel, bár bizonyos fenntartással. „Ha – mondotta – egy protestáns ragaszkodik vallásához”, papja felkeresheti és a vesztőhelyre is kísérheti.

Az iskolák kérdése volt az ötödik gravamen tárgya. Az egyes sérelmeket itt adatszerűen, példákkal, nem részletezték a folyamodók, mert ehhez a ponthoz csatolták két korábbi, 1779-ből, illetőleg 1780-ból való terjedelmes kérvényük másolatát, amelyekben a speciális eseteket is felemlítették. Bizonyításuk kiindulópontja az volt, hogy az iskoláztatás a vallásgyakorlat tartozéka s ezért a teljes rendelkezési jog megilleti őket ott is, ahol nincs templomuk, egyik érvük pedig úgy szólott, hogy ha a házasságtörők fegyelmezése egyházi feladat és a vallásgyakorlat része, sokkal inkább annak tekinthető az ifjúság nevelése. Az oktatásügy terén elszenvedett sérelmek gyanánt a következőket sorolták fel: Nemcsak nem kapnak engedélyt, hogy iskolákat alapíthassanak ott, ahol szükség volna azokra, hanem a régiek közül is egyeseket elvettek, másokat lefokoztak, bizonyos alapítványokat és kegyes hagyományokat pedig elkoboztak. A meglévő iskolákkal kapcsolatban helyenként az építkezést, noha eddig szabadon eszközölhették, most engedély megadásától teszik függővé és hasonló akadályok állanak annak is útjában, hogy a tanítók számát a szükséghez képest növelhessék. Az iskolázás megnehezítését jelenti az anyagi források elzárása, a kollektázás évszázados szokásának eltiltása. A diákokat, akik adományokért a patronusokat korábban szabadon felkereshették, hiába vannak igazoló iratokkal ellátva, bebörtönzik, mint Bars megyében is történt, magukat a tanárokat pedig, így Debrecenben, fiskális akcióval

nyugtalanítják. Egész iskolaügyük azzal, hogy a meghallgatásuk nélkül megállapított egységes tanulmányi rendszerbe utaltattott, a katolikusokéval egyformává kell, hogy legyen, a vezetés pedig a világi felügyelők kezéből közigazgatási hatóságok és katolikus tankerületi főigazgatók hatáskörébe jutott. Az elemi iskoláztatás terén is súlyos sérelmek vannak. Katolikus iskolák építésére és dotálására kényszerülnek, amidőn tanító alkalmazásáért folyamodnak, katolikus tanítót helyeznek, előre megállapított fizetéssel, falujukba, gyermekeiket pedig nem küldhetik az ugyanazon helységben lévő másik protestáns iskolába, – tehát reformátusok evangélikusba és megfordítva – hanem a katolikusba kell őket járatniok.

Kressel csak egy pontban javasolt azonnali segítséget és fogadta el így teljes mértékben a protestáns álláspontot: Evangélikusok falvára, ahol már volt tanítójuk, ne kényszerítsenek katolikus mestert. Bizonyára „protestánst” akart írni, mert a gravamen is így szólt, tévedésből azonban tolla az „evangélikus” szót róttá a papírra. Sokkal komolyabb következménnyel járt, hogy mindjárt a következő javaslatnál is elkövette ezt a cserét, úgy, hogy az így hangzott: „Az is szabadságukban álljon, hogy gyermekeiket evangélikus iskolákba küldjék.” Ez a tévedés akkor lett feltűnő, amidőn a latinnyelvű, rezolúciót megfogalmazó titkár a javaslat alapján ezt írta le, kifogástalan latinsággal: „Az evangélikusoknak szabadságukban álljon, gyermekeiket saját iskoláikba küldeni.”³⁸ Erre a kijelentésre semmi szükség sem volt, annál inkább lett volna azonban annak hangsúlyozására, hogy a protestánsok gyermekeiket egymás iskolájába járathatják, amire volta- képpen Kresselnek is gondolnia kellett a gravamen alapján.

Az alapítványok ügyére és a kollektagyűjtésre vonatkozólag további vizsgálat tartását és információk beszerzését tanácsolta s így felőlük intézkedésre csak később kerülne sor. Nem titkolta azonban el a kollektával szemben érzett ellenszenvét; az ilyen alamizsnagyűjtés, – mondotta – illetlen dolog és a diákokat elvonja a tanulástól. Természetesen teljesen hallgatással mellőzte az egységes tanrendszer elleni panaszokat; állásfoglalása érthető, mert hiszen az uniformizálás nem katolikus érdekből történt, hanem az állam irányítószerepének a művelődéspolitikai terén való érvényesítése végett.

Kevésbé érthető viszont, hogy miért nem emlékezett meg az iskolai épületek kibővítésének és a tanítók létszámnövelésének megakadályozásáról. Úgy látszik, nem fordított nagyobb figyelmet arra a két folyamodványra, amelyek csa-

³⁸ „ad scholas suae religionis”.

tolásával vélték a protestánsok előadásukat rövidebbre foghatónak. Véleménye, amelyet az iskolák elvételéről, lefokozásáról és az újak alapításának eltiltásáról szóló sérelem ügyében nyilvánított, arról tanúskodik, hogy a lényegét nem vette észre. Ugyanis ezt javasolta: Ahol a protestánsoknak rendes parókiájuk van, ott elemi iskolát is tarthassanak. Ilyen intézkedésre azonban nem volt szükség, mert az ellenkezőjét eddig sem vonta senki sem kétségbe. A protestánsoknak azokat az iskolákat kellett védeniök s azok sorsát kellett biztosítaniuk, amelyek ott voltak, ahol nem működött prédikátor. Erre vonatkozólag azonban Kressel javaslata semmit sem tartalmazott. De különben is ők középfokú iskoláik lefokozásáról és újak felállításának szükségéről beszéltek abban a pontban, amelyet Kressel tévedésből az elemi iskolákra vonatkoztatott. Ha ily félreértés következtében a magasabbfokú iskolák kérdésében Kressel nem is nyilatkozott, mulasztása alkalmat adott Geblnek, hogy – mint látni fogjuk – legalább rájuk irányítsa a figyelmet.

A hatodik pont a cenzúra címén elszenvedett sérelmeket sorolta fel: Szimbolikus, dogmatikus és egyháztörténeti könyveket sem itthon nem nyomathatnak ki, sem külföldről nem hozhatnak be. Városok és nemesek könyveit is, mint a Hollandiában nyomott debreceni bibliát, részben konfiskálják a hatóságok a vámhelyeken, részben, mint a Heidelbergi Kátéval történt, helytartótanácsi körrendelettel szedetik össze és koboztatják el. Ugyanezt a kátét, noha a reformátusok szimbolikus könyve, Pozsonyban megcsönkítva és megváltoztatva nyomatták ki. Nem mulasztja el a panaszirat, hogy fel ne említse az Egerben elégetett bibliák esetét s végül utal a pozsonyi cenzúra szigorúságára, amelynek következtében ott a könyveket nemcsak igen hosszú ideig visszatartják, hanem alig egyet-egyet engednek át. Mivel József kevéssel előbb kiadott cenzurarendelétével³⁹ szakított a protestánsokra olyanmire sérelmes korábbi rendszerrel, a könyvek felülvizsgálását és ellenőrzését pedig egészen új alapokra helyezte, ennél fogva ezeknek a panaszoknak az ügyében minden további intézkedés felesleges lett és így Kresselnek is elég volt röviden utalni arra, hogy az uralkodó megelőzte alattvalói kérését.

A gravamenek hetedik pontjában fejtették ki a protestánsok a legrészletesebben jogaik alapját s ugyanitt adták elő a legterjedelmesebben, számtalan példát említve fel, elszenvedett sérelmeiket. A tárgy fontossága eléggé magyarázza buzgalmukat: a templomokról volt itt szó. Nemcsak nem szabad

³⁹ Szövegét közli magyar fordításban Ballagi G.: A politikai irodalom Magyarországon 1825 ig. Bp. 1888. 106. skk. 1.

– foglalták össze panaszaikat – bárhol új templomot építenniük, hanem javításokat is csak előzetes engedély alapján eszközölhetnek. Egykori templomaik közül kb. 800 nincs birtokukban. Ezekből 90 a linzi békében visszanyert, de azután tőlük ismét elvett templom, mintegy ötödfélszázra rúg azok száma, amelyeket 1681-től kezdve a pesti commissio tárgyalásának idejéig, tehát a Carolina resolutio kiadásáig veszítettek el és kb. 250 helyen fosztattak meg a vallásgyakorlattól a legutóbbi félszázad alatt, köztük nem egy helyen a legközelebb múlt hónapokban. Bár hangsúlyozták, hogy a három csoportba osztás korántsem jelenti bármelyikhez való joguk feladását, bizonyára maguk is érezték, hogy orvoslást elsősorban a Carolina resolutio kiadása óta elszenvedett sérelmeikre várhatnak. Ezért is sorakoztatták fel a sok példát Mária Terézia uralkodása idejéből és illusztrálták velük, hogy milyen ürügyekkel fosztották meg őket a vallásgyakorlattól.

Azok a lapok, amelyeken a templomfoglalásokat elbeszéli, kétségtelenül az egész folyamodványnak a legérdekesebb részei. Az ellenük felhasznált ürügyeket hét pontban összegezték: a) Ha a prédikátor valami vétséget követ el, az 1681-ig visszamenő vallásgyakorlat igazolására szorítják őket s ha a bizonyításba belekapaszkodhatnak, a falusiakat a vallásgyakorlat elvesztésére ítélik. b) Ugyanez az eljárás következik, ha egyes lakosok vétkeztek. c) A templomok javítása engedélyhez lévén kötve, ha ennek elnyeréséért folyamodnak, ismét az 1681-i gyakorlatot kell igazolniuk. d) A földesúr, akinek beleegyezését ki kell kérni a prédikátor alkalmazásához, megtagadja az engedélyt s azután, pap nem lévén, a vallásgyakorlatot megszüntnek tekintik. e) A prédikátor temetésénél a plébános zavart támaszt, elfoglalja a templomot s az így ellenszegülésbe kényszerített hívek büntetése ismét a vallásgyakorlat elvétele. f) A protestáns jobbágyokat a földesúr kibecsüli telkeikből. g) Ha az 1681-i gyakorlat igazolása is sikerül, azon a címen tiltják be a prédikátor működését, hogy a közelben úgyis van protestáns oratórium.

A javaslat, amelyet Kressel erre a gravamenre vonatkozólag tett, arra irányult, hogy a jövőben egyrészt ne támadhassanak hasonló sérelmek, másrészt pedig minden üldözés egyszersmindenkorra véget érjen. A protestánsok – mondta – minden templomukat, amelyek jelenleg birtokukban vannak, zavartalanul megtarthatják és vallásgyakorlatukban senki sem korlátozhatja őket. Ugyancsak szabadon építhetnek a régi helyett újat, akár kőből, akár fából, mindazonáltal a hívek erejükön felül ne költsenek, hogy adózóképességük ne csökkenjen. A multat azonban Kressel sem gondolta teljesen lezártnak, mintha a protestánsoknak a jövő biztosítása fejében

már, nem lehetne több követelni valójuk. Mivel azonban itt a döntést meg kell előznie a törvények, jogigények, helyi körülmények részletes vizsgálatának, úgy gondolta, hogy az egyezés létrehozását csak későbbre lehet ígérni, ami protestáns szempontból méltányos és – a végső elhatározáshoz képest – kedvező javaslat volt. Hallgatással mellőzte azonban a kérést, hogy a jövőben – tehát oly helyeken is, ahol most nincs protestáns templom – építkezni lehessen.

A filiák ügyében elszenvedett sérelmek, amelyekről a nyolcadik pont szól, jól ismertek már előttünk, ezért elegendő egész röviden felemlíteni őket: A filiákat elszakítják az anya-egyházaktól, a prédikátorokat felkeresésüktől büntetésekkel eltiltják, a lévitákat kiűzik a helységekből, az oratóriumokat pedig vagy lezárják, vagy világi használatra fordítják, esetleg el is veszik, vagyis a helytartótanács rendelete értelmében filiák egyáltalán nem lehetnek. Kressel álláspontja ugyanaz volt, mint amelyet a templomok kérdésében is elfoglalt: a jelenlegi birtokállomány zavartalan fennmaradását óhajtotta biztosítani. Ezek szerint a protestánsok a filiákat, amelyek már megvannak, továbbra is megtarthatják s azok tőlük semmiképpen sem vehetők el. Hasonlóképpen a lévitákat is, ahol már alkalmazásban állanak, ezek száma azonban nem növelhető, mert – ismerjük már korábról Kresselnek a felfogását – a klérus ok nélkül sehol sem szaporítható.

A kilencedik gravament – ennek indokolása a legrövidebb – hogy t. i. a nemesek és mágnások magánképeiket nemcsak a szomszédos falvak, hanem az illető helység lakói sem kereshetik fel, sőt még az ott lakó nemeseket is eltiltják látogatásuktól, Kressel teljes egészében orvosolni óhajtotta. Jobb ugyanis, tette hozzá, ha olyan alattvalók élnek, akik ha a maguk módján is, de imádkoznak, mintha egyáltalán nem törődnek az istentisztelettel.

Annál kevésbé volt azonban hajlandó intézkedésre a következő két gravamennel kapcsolatban. Ezek ugyanis a katolikus klérus hatalmi és anyagi érdekeit igen közelről érintették s azért ennek az ú. n. másik félnek a meghallgatását és a kérdések alapos megvizsgálását tartotta szükségesnek, mielőtt bármi rendelkezés történnék. A gravamének, amelyeket a protestánsok a két pontban előadtak, a következők voltak: A katolikus plébánosok jogköre alá vettelve, nemcsak a stólát kell megadniok, hanem helyenként, így Bars megyében, különböző jogcímenek évi rendes összeg megfizetésére kényszerülnek. Bár az evangélikus és református vallásokat a törvények lényegükben egyformáknak tekintik, s ha kárukra lehet valamit magyarázni, a katolikusok is egy kalap alá fogják őket, mégis különböző vallásoknak számítódnak, mihelyt

arról van szó, hogy ott, ahol az egyik nyilvános vallásgyakorlattal rendelkezik, ennek prédikátora a másik vallás híveit gondolhassa. Ilyen falvakban a prédikátorok fiskális akcióval tiltatnak el attól, hogy a testvér egyház híveivel törődjenek, úgy, hogy ezek a katolikus plébános jogköre alá tartoznak és a stólát is neki fizetik.

Az anyagiaknál nem kevésbé súlyosak azok a terheik, amelyek egyházi szervezetük megbénításából származnak. Bár a törvények szerint a katolikus klérustól független egyházi felsőbbbségeik vannak, mégis ebbe a négy pontba foglalható korlátozásokat kell elszenvedniök: 1. Házassági pereiket a katolikus szentszékek elé kell vinniök, ezek pedig nem a protestáns elvek szerint intézkednek, sőt protestáns egyházjog szerint érvényes házasságokat is semmiseknek nyilvánítanak. 2. A szuperintendensek, sőt már az esperesek sem kereshetik fel a gyülekezeteket, viszont a katolikus püspökök és főesperesek, noha csak a keresztelés kérdésében volna szabad a Carolina resolutio szerint a prédikátorokat vizsgálat alá vetni, vizitációjukat kiterjesztik az iskolákra, templomokra, papi jövedelmek megállapítására és azokat is összeírják. 3. Protestáns lelkészeket és világiakat a katolikus szentszékek egyaránt megidéznek maguk elé s ha nem jelennek meg, bírsággal sújtják őket. 4. Újabban az egyházi és világi előljárók gyűléseit, amelyeken belső egyházigazgatási ügyeket szoktak megtárgyalni, kezdik betiltani.

Ugyancsak a döntés elodázását és előzőleg a magyar hatóságok – kancellária és helytartótanács – véleményének a meghallgatását javasolta Kressel a tizenkettedik gravamennél, amely a vallásügyek vizsgálatánál és elintézésénél szokássá lett visszasságokra mutatott rá. Csak katolikusok végzik a megyékben és városokban a vizsgálatot és hajtják végre a rendelkezéseket, panaszzal a protestánsok, még pedig a megyéspüspök megbízottjának a jelenlétében és közreműködésével, azokat az ügyeket és pereket pedig, amelyek csak a legtávolabbról is vallási vonatkozásúak, a protestáns tisztviselők kizárásával, egyedül a katolikusok intézik el, mint az Debrecenben is szokásos lett. A kormányzéseknel, így a helytartótanácsnál a vallásügyeket a klérus tagjai referálják, ők meg a rendeleteket és a vizsgálatokról megszerkesztett jegyzőkönyveket sem kapják meg. A vád, amelyet a protestánsok ebben a pontban hangoztattak, igen kemény: A klérus emberei majorizálják a megyei bírói székeket, így vádlók, a vizsgálatok vezetői és bírák egyszemélyben. Kressel azonban úgy vélte, hogy egyelőre ki kell térni a panasz mérlegelése elől.

A kérvény következő pontja a templomfoglalásokon kívül is számtalan vonatkozásban érvényesíthető földesúri kény-

szer eseteit sorolta fel, és a földesúri jog alapján üzött visszaéléseket ecsetelte. Kisebb delictumok miatt börtönbe vetik a jobbágyokat, közülök azokra, akik nem akarnak katholizálni, súlyosabb büntetést mérnek, de menten elengedik, ha vallásukat megváltoztatják. Árván maradt gyermekeket, sőt másokat is, nevelés ürügye alatt elvesznek gyámjaiktól és szüleiktől, ha azonban katolikus hitre térnek, visszaadják őket. Helyenként a templom és a papi telek után pénzszolgáltatást követelnek, a parókiális földeken megveszik a földesúri kilencedet, máshol meg a fekvőségeket, jövedelmeket és egyéb beneficiumokat lefoglalják. Nem egy esetben a protestáns jobbágyokat egészen kitelepítik falvaikból. A prédikátor bemutatását még azok a földesurak is megkövetelik, akik az illető faluban mindössze egy egész, vagy fél telekkel rendelkeznek, maguk pedig nem élnek ott, beleegyezésüket húzzák-halasztják, mások bizonyos pénzösszeg ellenében adják meg, aminek következménye a vallásgyakorlat ideiglenes szünetelése, majd végleges elvesztése. Mivel ez a pont is több névszerint megnevezett esetet sorolt fel, Kressel szükségesnek tartotta reájuk vonatkozólag a másik fél meghallgatását, azaz a kancellária útján vizsgálatok elrendelését. A jövőre vonatkozólag azonban hasonló visszaélések és hatalmaskodások megakadályozására annak kihirdetését kívánta, hogy vallása miatt senkit, ha a polgári törvényeket át nem hágja és a közrendet meg nem sérti, testi, pénzbeli vagy vagyoni büntetéssel sújtani nem szabad. Javasolta, ha nem is a gravamen valamennyi vonatkozásában, de legalább legelső és egyik lényeges pontjában segítséget és orvoslást jelenthetett a protestánsok számára.

Nem volt már ennyire szűkmarkú Kressel a következő (14.) pontnál, amelyben a protestánsok arról panaszkodtak, hogy még feliratokban és helytartótanácsi rendeletekben is akatholikus, szektárius, heterodoxus, sőt eretnek elnevezéssel illetik őket, az úrvacsorát pedig impanisationak nevezik. Valamennyi hatóság – javasolta – ügyeljen, hogy a protestánsokat senki ne csúfolja, főleg nem dikaszteriális iratokban, de ugyanúgy a protestánsok is, viszonzásképpen, tartózkodjanak a katolikusok gúnyolásától.

A két utolsó gravamen annyira nyilvánvalóan igazságtalan mellőzést tárt fel, hogy a segítséget nehéz lett volna megtagadni. A polgárjog korlátozásáról és a hivatalokból való kiszorításról volt bennük szó. Egyes városokban – mondották a protestánsok, – noha polgárjoggal rendelkeznek, nem lehetnek háztulajdonosok, máshol pedig, mint Pesten és Budán, polgárjogot nem szerezhettek még egy Beleznay vagy Ráday sem. Van város, ahol egyáltalán nem nyerhetnek tisztséget, máshol meg, ha elhunyt közülük valaki, csak katolikus lehet az utóda.

esetleg kinevezéssel, aminek következtében elvész a városnak az a joga, hogy maga válassza tisztviselőit. A céhekbe nem veszik fel őket, több helyen még műhelyt sem vásárolhatnak maguknak addig, amíg a katolikus iparosok száma az övékét el nem éri s ez a korlátozás legújabbán már a kereskedőkkel szemben is kezd érvényesülni. Sőt kiadattak olyan céhlevelek, amelyek értelmében a protestánsok nem lehetnek pl. kőműves céhek tagjai. Általában pedig kirekesztődnek minden hivatalból, közigazgatásból éppen úgy, mint kamaraiból, s igen kevés várost és megyét leszámítva, az önkormányzati testületek tisztségeiből; a nádorságra ugyan, régi szokás erejénél fogva, jelöltetnek, azonban választással elnyerhető egyéb tisztségre már nem. A királyi táblánál jurátusságot, a díkaszteriumokon pedig írnokságot sem kaphatnak, sőt postamesteri hivatalt még azok a földesurak sem, akik saját falujukban szerződéssel váltották meg az előbbi postamestertől a jogosítványt. Hogy pedig nagyobb országos tisztséghez eleve ne juthassanak, a mágánások közé nem emeltetnek fel.

Ezeket a bajokat, amelyek a protestánsok szerint Magyarországot az aléltság állapotába juttatták, Kressel a következő két elvi rendelkezéssel óhajtott segíteni: Vallása miatt senkit törvényes jogaiban sérelem és hátrány nem érhet; tisztséget senkinek sem lehet a szokásos rendtől eltérően juttatni, az uralkodó pedig azoknál, amelyek betöltése az ő kinevezésétől függ, a jelöltek képességeire és a szolgálat érdekeire, nem pedig mellékes dolgokra szokott tekintettel lenni. Ez az utóbbi kijelentés szép ígéret volt, a megállapodott rendre való utalás azonban, bármily kétségtelen is Kressel jószándéka, nem zárta volna ki a félremagyarázás lehetőségét.

Az engedmények, amelyeket Kressel javasolt, a tényleges állapotokhoz és Ürményi elaborátumához képest igen jelentősek voltak. Csaknem minden pontban ajánlott számottevő változtatást az uralkodó rendszeren, ahol pedig a döntéshez az időt még nem találta elérkezettnek, a kancellária majdan elkészülő jelentése alapján a jövőben szintén segíteni óhajtott. Biztosra vette, hogy a protestánsok nagyon elégedettek lesznek majd a mostani kedvező fordulattal. Mivel elismerte, hogy javaslatai valóban méltatlan elnyomások és korlátozások megszüntetését célozzák, nem kétséges, hogy még széles tér volt egyrészt a protestánsok kívánságai, t. i. a teljes egyenjogúság kimondása és biztosítása, másrészt a Kressel körvonalozta új politika közt. Maradt tehát bőségesen alkalom, hogy a kedvezmények határvonalát tovább lehessen kitolni, a nélkül, hogy az elérné az óhajok maximumát.

Az ilyesféle kísérletezés azonban nagyon távol állott attól az államtanácsostól, akinek a gravamenekről Kressel

után kellett nyilatkozni. Ellenkezőleg, Löhr javaslata lényegében azok elutasítását jelentette. Bár – mondja – sohasem volt az üldözések barátja, meggyőződése szerint az igazi elnyomást óvatosan meg kell különböztetni a törvényes korlátozástól. Amiatt ugyanis nem panaszkodhatnak a protestánsok, hogy bizonyos jogokkal nem rendelkeznek, azokkal t. i., amelyeket a törvények csak úgy engedélyezhetnének, ha vallásukat az uralkodó egyházzal egyenlővé tennék, vagy amelyeket a régi törvények részrehajló magyarázatával tudnak csak igazolni. Ha itt-ott valóban történt üldözés, annak véget kell vetni, azonban a protestáns egyházak Magyarországon sohasem lehetnek az uralkodó vallással egyenjogúak, s ezért ide vezető útjukat nem is szabad kedvezményekkel előkészíteni. A valláspolitikai új irányának megállapításánál tehát az ország törvényeit és az egyenlőség kérdésének az állam szempontjából való mérlegelését kell érvényre juttatni. Ilyen megfontolások alapján vizsgálva a gravameneket – folytatja – egyesek valóban orvoslást érdemelnek, feltéve, hogy olyanok a körülmények, mint a folyamodvány állítja. Csakhogy az egyik fél, a panaszos előadására nem lehet határozni, hanem a másik félt is meg kell hallgatni, s így semmiképpen sem tudná azt javasolni, hogy az uralkodó azonnal intézkedjék. Más gravamenek előadásánál meg a protestánsok nyíltan megmondják, hogy egyenjogúságra törekcsenek, s közben oly törvényekre hivatkoznak, amelyekről maguk is elismerik, hogy későbbiek megváltoztatták őket. Mivel mindegyik gravamencsoportot szükséges alaposan megvizsgálni, az egész iratot eredetiben vagy kivonatosa közölni kellene a kancelláriával, hogy pontról-pontra haladva tegyen róla kimerítő jelentést, az uralkodó pedig majd csak ezek után adja ki rendeleteit.

A jogtudós indokolásában ez a javaslat nagyon tárgyilagosa látszik, még ha az igazság érvényesülését eleve korlátozza is az a politikai szempont, hogy a katolikus vallás uralkodó szerepének érintetlenül kell maradnia. Nem valószínű, hogy Löhr az a hátsó gondolat vezette, hogy az ügyet húzva-halasztva próbálja megakadályozni a protestánsok sorának javulását; bizonyos visszaélések megszüntetése elől – ezt bátran feltételezhetjük – nem is akart elzárkózni. Azonban a törvények szavának mérlegelése minden vérbeli jogásznak kedvenc foglalkozása, még ha – mint Löhr tette – eleve el is határozta, hogy csak a rendszerre kedvező vallomásaikat hallgatja meg. Feltűnhet azonban, hogy két dologról megfeledkezett. Arról, hogy a kancellária Ürményi memorandumával már kifejtette véleményét s így felesleges az időt tölteni annak megtudakolásával, hogy melyik vallási politika elveit vallja helyeseknek. De megfeledkezett arról is, hogy az igazságnak a jövőben való

érvényesítéséhez nincs szükség részletesen megvizsgálni, hogy egy-egy visszaélésre vonatkozó panasz minden ízében akta-szerűen vagy tanúvallomásokkal igazolható-e. Tegyük fel ugyanis, hogy a protestánsok nem tudják bizonyítani, hogy hét és kilenc éves gyermekeiket, ha azok a plébános előtt át-térési szándékukat kijelentették, áldozásuk után a hatóság és klérus egyaránt katolikusok gyanánt kezelte, mégis ki mon-daná feleslegesnek a rendeletet, hogy 16 éven aluli gyermekek nem dönthetnek vallásváltoztatásuk felől? Ez az eset éppen úgy, mint a többi, attól függetlenül kívánt orvoslást, hogy hi-telt érdemlő vagy elfogult panaszok szolgáltak-e alapjául; egyszerűen az osztó igazság érvényesüléséről volt szó. Ha a klérus nem adott okot a tilalomra, akkor az nem jelent szá-mára korlátozást, tehát nem is kell eljárásán és felfogásán változtatnia. Löhr egyszerűen nem vette tekintetbe, hogy a protestánsok nem mint vádlók léptek fel és nem a velük ha-talmaskodók büntetését követelték, hanem oly helyzet meg-teremtését kérték, amelyet a méltányosság és igazság jellemez. Mivel az államélet szférájában bekövetkező ehhez a változás-hoz az út nem ügyvédek és ügyészek szócsatáin keresztül veze-tett el, Löhr javaslatait az uralkodó többi tanácsadója s maga József is nyugodtan félretelhatta.

Valószínűleg ez az ellenkezés is ösztönözte Geblert, hogy még lelkesebben szólaljon fel a protestánsok érdekében, mint előzőleg tette. Bár beérhette volna azzal, hogy egyszerűen utal korábbi nagy vótumára, amelyben a kancellária saját előter-jesztése alapján mondotta el nézeteit „a vallásügyi, helyeseb-ben elnyomási rendszer” szigorúságáról, sőt törvénytelenységé-ről, most, talán bátorítva Kressel megértő állásfoglalásától, talán ösztönözve a vágytól, hogy ne maradjon el társa mögött a valószínűen kibontakozó új irányzat szolgálatában, még egy-szer kifejtette nézeteit. Pontról-pontra haladva csatlakozott Kressel javaslataihoz, újabb indokolásával mintegy nyomaté-kosan hangsúlyozva azok fontosságát. Elítélő megjegyzései, amelyekkel a régi rendszert illette, most még erősebbek, mint előző vótumában. Csak legtalálhatóbb megállapítását idézzük: „Nem hiszem, hogy valaha is üldözési hadjárat, amely nem dühönghetett tüzzel-vassal, több nyílt és álcázott módot talált volna ki egy előtte gyűlöletes vallás kiirtására.”⁴⁰ Nem mu-lasztotta el azonban annak felemlítését sem, hogy melyik pont-

⁴⁰ Néhány kifejezése: A decretális eskü megkövetelése „valóban illetlen esz-köz”, a betegek látogatásának eltiltása „egyike a legkeményebb elnyomásoknak, világos bizonyítéka a hamis fogalomnak, amelyet sok túlbuzgó ember a tértítés művéről magának alkotott”, az iskolák megszüntetése „igazi zsamokság és az üldözés legmagasabb foka”.

nál illeti meg Kresselt az indítványozás elsősége, vagyis melyek azok a kérdések, amelyek megoldására ő egy-két héttel előbb még nem látta elérkezettnek az időt. Amikor azonban meglepődéssel állapította meg felfogásuk azonosságát, több pontnál a protestánsok érdekében szükségesnek vélte a Kresseltől meghúzott vonalnak az átlépését. Mivel a végső rezolúcióba Gebler indítványai is legnagyobbbrészt bekerültek, végük sorra, hol közeledett még jobban a protestáns felfogáshoz s mely intézkedések köszönhetők az ő fellépésének.

A katolikus szertartásoktól távolmaradó szatmárnémetiek börtönbevetését és megbírságolását (3. gravamen), amit Kressel hallgatással mellőzött, ő éles szavakkal bélyegezte meg. „Horribilis”-nek találja az esetet, mert úgy történhetett meg, hogy a helytartótanácsból vagy a kancelláriától még jelentés sem érkezett. A legszigorúbban meg kellene tehát hagyni, hogy kimerítő beszámoló készüljön az úgyról, a kicsikart bírságpénz pedig adassék vissza.

Ugyancsak pótolni igyekezett Kresselnek azt a mulasztását, hogy az iskolaügyre vonatkozó panaszokat részben félreértette, részben pedig átsiklott rajtuk. Gebler átolvasta a gravamen (5.) mellékleteit s azok annyira meggyőzték, hogy a kollektagyűjtésnek melegen védelmére kelt. Nem is diákok, hanem papjelöltek azok, – mondotta – akik a főiskolák ajánlóleveleivel és bizonyítványjaival ellátva felkeresik a távolabbi egyházakat, hogy külföldi útjuk költségeit összegyűjtésük. Mivel adományokat csak egyházaktól, lelkészektől és egyes előkelőbb emberektől fogadnak el, nem hasonlíthatók a katolikus mendikánsokhoz, akik a kolostorokból csoportosan rajzanak ki, hogy a szegény embereken élőködjenek, s tudatlanságukat kihasználva, bajokkal és ennek vagy annak a szentnek a bosszújával fenyegetve, valósággal kiszipolyozzák őket, hogy így még nagyobb adót szedjenek tőlük, mint amekkorával a fejedelem iránt tartoznak. Mindenki láthatja ezt saját szemével itt Bécsben, főleg szüretkor, – kiált fel, – a magyar szerzetes se tesz másként, de erre se kancelláriának, se helytartótanácsnak, se katolikus megyei tisztviselőnek nincs megjegyzése; ellenben ha időnként egy-egy szegény kálvinista papjelölt Debrecenből püspöke ajánlólevelével elmegy Bács megyébe, akkor kiabálnak az adófizetők tönkretévése miatt és hamar felterjesztik az ügyet az udvarhoz, sőt pert is indítanak, noha ítéletet már nem lehet hozni, kétségtelenül azért, mert nincs törvény, amely tiltaná a kollektát s így a bíró is tehetetlen. Mivel ezekkel a megjegyzéseivel Gebler csak felvilágosítást akart adni s nem a Kressel-féle javaslat módosítására törekedett, kérte a kancellária megbízását, hogy a kollekta-ügyben tegyen részletes előterjesztést.

Számottevő bővítést jelentett azonban az az indítványa, amely az egységes tanrendszer megvalósítására vonatkozott. Ezt a kényes kérdést, az államilag irányított egységes iskolapolitika problémáját, mint tudjuk, Kressel egyáltalán nem érintette, Gebler azonban a protestánsok panaszának megszívlelését ajánlotta. Tehát a kancellária – hangzott javaslata – az átszervezésnél ne járjon el hatalmi szóval, hanem egyes magyar protestánsok, főleg papok meghallgatása után tegyen alapos előterjesztést, miként lehet a reformot a törvényes valásszabadság sérelme nélkül megvalósítani.

Az elvett templomokkal kapcsolatban (7. gravamen) ugyan hangsúlyozta, hogy amit a protestánsok kérnek, az – mint előbbi votumában már megmondotta – törvényeken és békekötéseken alapul, azonban a három kategóriába osztott templomok bármely csoportjának a visszaadására ő nyilvánvalóan éppen olyan kevésbé gondolt, mint Kressel. Csakhogy míg ez kizárólag a jövőre tett javaslatot, ő hajlandó volt a legközelebbi múltban elvett templomok visszaadására, illetőleg ügyük megvizsgálására. Kívánta tehát a kancellária utasítását, hogy a katolikus földesurak által elkövetett egészen új excessusokat azonnal torolja meg és a két fél meghallgatásával tartott vizsgálatok iratait terjessze föl. A stólaügy bonyodalmait (10. gravamen) ő is csak a kancellária előterjesztésének a megfontolása után gondolta tisztázhatónak, szükségesnek tartotta volna azonban a klérust határozottan eltiltani minden újabb kísérlettől, hogy a protestánsokat fizetésekre kötelezhesse.

A protestánsok kérelmének azonnali teljesítését ajánlotta a vizitációk kérdésében (11. gravamen). A katolikus püspökök tehát ne gyakorolhassanak ellenőrzést a protestáns lelkészek felett, főleg a „valóban nevetséges examen” alá ne vethessék őket, hogy tudnak-e keresztelni, másrészt a szuperintendensek kereshessék fel gyülekezeteiket s ugyanők papjaikat tanácskozássokra hívhassák. Egy pontban tartózkodóbb állást foglalt el, mint Kressel. Amíg ez a katolikus szentszékeknek a protestánsok feletti bírói jogköréről a kancelláriát meg akarta kérdezni, Gebler a problémának napirendről való levételét ajánlotta. Igaz ugyan, mondotta, hogy a protestáns válopereknek szentszékek elé utalása ellenkezik a bécsi béke és az 1608-i törvény világos intézkedéseivel, azonban a sok meggyökereződött visszaélést nehéz volna egyszerre megszüntetni. Szükségesnek találta azonban annak – a kancellária általi – tisztázását, hogy a szentszékek megbírságot hatják-e az előttük meg nem jelenő protestánsokat? Azt a szokást pedig igen élesen elítélte, hogy a vizsgálatoknál a püspöki megbízott szerepet játszik s ezért annak azonnali megszünte-

tését kérte. (12. gravamen.) Még az 1715-i országgyűlés is – indokolta meggyőződését – commissio mixta-t rendelt ki a vallásügyek felülvizsgálatára, micsoda címen térnek tehát el ettől a gyakorlattól a megyék? Felfogása szerint a klérus tagjainak kikapcsolásával kizárólag csak világiakból, még pedig a két érdekelt fél tagjaiból egyenlő arányban összeállított bizottságoknak kell a vizsgálatokat lefolytatniuk, jelentésüket pedig együttesen kell megtenniük.

Jogtalanságnak nevezte a protestánsoknak a hivatalokból való kizárását (16. gravamen), s ezért, ismét túlmenve Kressel módosításán, indítványozta a megyék határozott utasítását, hogy minden esetben csak a jelöltek érdemeire legyenek tekintettel és ne a vallásra. Ha pedig – tette hozzá – az uralkodó a dikaszteriumokban és kamarai tisztségekben protestánsokat alkalmazna, fellelkesítené a nemzetnek azt a felét, amely most, vitathatatlan jogainak elvétele miatt, kétségbeesésében életét is megunta.

Amidőn így Gebler Kresselnek valamennyi javaslatát a maga részéről is pártolta, sőt, mint láttuk, egyes pontokban még tovább is ment náluknál, szükségképen szembe kellett fordulnia Löhrrel. Ezt nem is titkolta. Határozottan visszautasította tehát annak elodázást jelentő felfogását. Felesleges a döntés előtt megkérdezni a kancelláriát, – mondotta, – mert ez a nemzet katolikus felének a képviselője és már mindent előadott, amit csak fel lehet hozni a rendszer igazolására s ki lehet esznelni a protestánsok további korlátozására. Mivel pedig a kancellária maga elismeri, hogy az uralkodót illeti a döntés joga, a határozathozatalnak nincs semmi akadály.

Támogatásra talált azonban Löhr Hatzfeldnél. Az államminiszter nem titkolt ellenszenvvel forgatta az aktacsomót, húzgálta alá a német folyamodványnak egyes kifejezéseit, hogy reájuk, mint a protestánsok vakmerőségének bizonyítékaira hivatkozva, kertelés nélkül a legszigorúbb felelősségrevonást ajánlja. Józsefet szokás ugyan az abszolutizmus megtestesítőjének, az állami mindenhatóság képviselőjének nevezni, Hatzfeld azonban most nálánál sokszorosan ridegebb, a társadalom erőit egyáltalán semmibe sem vevő meggyőződésnek adott kifejezést.

Abból indulva ki, hogy a folyamodványokat senki sem írta alá, hanem olyanok adták át, akik magukat minden felhatalmazás nélkül mondották deputátusoknak, a protestánsok egész akcióját mint törvénytelen megbélyegezte, a rend, sőt állambiztonság érdekében pedig szükségesnek nyilvánította az elégedetlenek leleplezését. Hiszen – tette hozzá – olyan országról van szó, amelyben a nyugtalanság gyakran okozott már zavarokat. Terve szerint tehát az uralkodó bekövetelné a

küldöttség tagjaitól a felhatalmazást, s ha ezt nem tudnák felmutatni, a beadványok szerzőinek és a mozgalom vezetőinek megnevezésére kényszeríttetné, azután pedig, amiért a nemzet nevében mertek eljárni, megfeddené és hazaparancsolná őket. Ha netán, minden számítás ellenére, az derülne ki, hogy a protestánsok jelentékeny részének tudtával jelent meg a deputáció, akkor ki kellene nyomoztatni, hogy ki kezdeményezte a törvénytelen összejöveteleket, kik voltak a résztvevők. Mindazáltal valami biztatást ő is szükségesnek tartott, és ezért a küldötteket értesíttetné, hogy a valódi sérelmek orvoslást nyernek majd, de nem azért, mert a protestantizmust állítólag jogok illetik meg Magyarországon. A könnyítés oly mértékben történnék, amint azt Ürményi elaborátumának tárgyalásakor már kifejtette, de mindenképen a katolikusok érzékenységének a kímélésével és a kancellária előzetes megérkezésével; a magyar kormányzók kikapcsolása ugyanis veszedelmes következményekkel járhatna.

Ez világos beszéd volt, az államminiszter azon felfogásának határozott megisméltése, hogy több engedmény semmiképpen sem tehető, mint amelyeket már korábban ajánlott. De azért mégse tartjuk szemfényvesztésnek, ha Hatzfeld a valláspolitikai elveiül az emberszeretetet, a mérsékletet és a lelkiismereti szabadságot jelölte meg. Ő bizonyára valóban meg volt győződve és őszintén hitte, hogy az általa javasolt enyhítések éppen úgy ezeknek az elveknek az érvényesülését jelentik, mint szigorú intézkedései. De azt is megérthetjük, ha nem mindenki osztotta felfogását, inert akkor már emberszereteten és mérsékleten a kor, a közvélemény mást, többet értett, mint Mária Terézia munkatársa. A régi felfogás mint hazajáró kísértet érvényesült különben a szemrehányásokban is, amelyekkel Hatzfeld a magyar protestantizmust elhalmozta. Ez is éppen úgy üldözné – fejtegette – a katolikusokat, ha módjában volna, mint amennyire ő szenved azok nyomása alatt, amint meg is teszi ezt ott, ahol az ő kezében van a hatalom, így Angliában, Hollandiában, hiszen minden keresztény vallás törekszik túlsúlyának érvényesítésére. Mondanunk sem kell, hogy az ellenreformációs katholicizmusnak ez a régi érve és magyarázata üresen kellett, hogy kongjon abban a környezetben, amely az egyes embert és a lelkiismereti szabadságot önmagáért találta sérthetetlennek.

Egyébként Hatzfeld túlon túl belegabalyodott a relativitás alapján nyugvó magyarázataiba. Meg akart ugyanis felelni arra a panaszra, hogy a katolikus egyház inkább igyekszik a protestánsokat elnyomni, illetőleg őket a maga egyházának tagjaivá tenni, mint a zsidókat. Azért jár el így, mondom, mert a zsidóság maga sem akarja terjeszteni vallását.

sőt, tilos is azt tennie, meggyőződése lévén, hogy Isten különös szeretetéből kapta Izrael népe a törvényt, tehát az más nemzet nem is köt. Ez a logikátlan magyarázat nem a lényegre, helyesebben nem is a kérdésre felelt, mert bizonyára Hatzfeld szerint sem azért került el a zsidóságot a katolikus vallás lényegében rejlő terjeszkedési vágy és fordult minden erejével a protestánsok ellen, mert a zsidóság közömbösségét, tartózkodását akarta viszonzni. Hatzfeldtől azonban éppen olyan kevésbé lehet várnunk, mint a vele azonos meggyőződésű emberektől, hogy bevallják az üldözés igazi okait, vagy egyáltalán számot vessenek magatartásukkal és ennél fogva természetesnek kell mondanunk, hogy nem haladt végig a következtetés fonálán, hanem egy derékba tört mondattal, befejezte elmékedését, amelyben nem átalotta az angol katholicizmus és a magyar protestantizmus sorsát összekapcsolni.

Hatzfeld szava kétségtelenül súlyos volt József előtt, azonban a protestánsok szerencséjére Kaunitz elé is eljutott az aktacsomó. A herceg Ürményi munkálatát és a protestánsok folyamodványát egyszerre vette kezébe és egyszerre is intézte el. Rövid, de határozott votuma eldöntötte a vitát. Gebler két javaslata és Kressel második véleménye – mondotta – oly kimerítően megtárgyalják a kérdést nemcsak elvi vonatkozásokban, hanem az elvek alkalmazásának módját illetőleg is, hogy egészen felesleges ismétlés volna, ha egyes részletekre kitérne. Tehát Kressel indítványaival éppen úgy egyetért, mint Gebler. Ugyanakkor azonban elutasította Hatzfeld javaslatát, hogy a gravamenek szerzőinek megállapítására vizsgálatot kezdjenek. „Oly dolgok megszüntetése és orvoslása forog itt szóban, figyelmzettette Hatzfeldet, amelyekkel nem azért kell foglalkozni, mert miattuk panaszok törtek elő, hanem mert a közbelépést az állam java és a vallás szelleme elkerülhetetlenül követeli”.

Tanácsadóinak felfogása, meggyőződése az előterjesztésekből határozott körvonalakkal bontakozott ki József előtt. A választás nem volt számára nehéz. Habozás nélkül Kressel-Gebler-Kaunitz mellé állott (1781. május 22.). A rezolúciót tehát a kabinetirodában az ő votumaikból, az ő kifejezéseiket szó szerint megtartva fogalmazták meg. Kressel minden javaslata bekerült abba, – ez volt az alap – kiegészítve Gebler legtöbb indítványával. Az utóbbiak közül nem nyert benne helyet az a pótlás, hogy a vizsgálatokban a püspöki megbízott nem vehet részt. (A 12. gravamennel kapcsolatban.) Nincs semmiféle támpontunk a kihagyás eldöntéséhez. József személyes intézkedésére nem gondolhatunk; sokkal valószínűbb, hogy Kressel és Gebler votumainak összeegyeztetése közben egyszerűen átsiklottak rajtuk. Az egész rezolúciót megszerkesztője, minden bizonnyal az egyik kabineti titkár, pontosan 16 részre osztotta,

tehát ugyanannyira, mint ahány gravamenbe foglalták össze panaszaikat a protestánsok. Az egyezés aligha a véletlen műve. A határozat egyes pontjai ugyanis nem az ugyanazon számmal ellátott gravamenekre vonatkoznak, mert hiszen volt olyan panasz, amelyet hallgatással mellőzött a rezolúció, mások anyagát meg több részre bontotta szét. A pontok számát tehát éppen úgy lehetett volna tovább növelni, mint akár csökkenteni. A 16-os szám a rezolúció és a folyamodvány közötti összefüggést tette érzékelhetővé; bizonyára ez is volt az uralkodó célja.

A határozatot azonban nem lehetett a protestánsok folyamodványának elintézésésképpen kibocsátani, esetleg a protestáns küldöttségnek tudomására hozni. Ez az eljárás a bürokratikus formások, a kialakult ügymenet felforgatását jelentette volna. Rezolúciót ugyanis az uralkodó kancelláriai előterjesztésre adhatott csak ki, de nem folyamodványra s így a kérvények elintézésének a szokásos módja a következő volt: A kancellária javaslat kíséretében terjesztette a kérvényt az uralkodó elé, aki elhatározását, még ha homlokegyenest ellenkezett is az indítvánnyal, a kancelláriai előadmányra íratta rá; döntését azután a kancellária közölte az érdekeltekkel. Mivel József a protestánsok folyamodványa ügyében a kancelláriát eleve nem kívánta megkérdezni s így azzal kapcsolatban felterjesztés sem készült, a szokásos módtól most el kellett volna térni. A kabinetiroda azonban a csomót könnyen megoldotta. A rezolúciót egyszerűen úgy adta ki, mintha Ürményi elaborátumára megfogalmazott határozat volna az; arra vezette tehát rá, bármennyire nem is volt vele kapcsolatban. Mivel pedig valami áthidalásra mégis szükség volt, néhány mondatot írtak, lényegében szintén Kressel szavait használva, fel a rezolúció 16 pontjának bevezetéséül. Ezek szerint, értesült a kancellária, az uralkodó, helyesli az Ürményi-féle munkálatban kifejtett, elveket, amennyiben azok a vallás fennmaradását és szelídséggel meg felvilágosítással elérhető terjesztését célozzák. Azonban magából a kancelláriai előterjesztésből is kiderül, hogy egy és másban túlságosan messze mentek el és a protestánsok sokszor panaszkodhatnak jogosan, következőleg a katolikus vallás becsülete és az állam java egyaránt változtatást kíván; amennyire az alapelv, a katolikus vallás fennmaradásának biztosítása megengedi, a panaszokon, segíteni kell és a mértéken túli, az egyház szellemével ellenkező korlátozásokat lehetőleg már most meg kell szüntetni. S ezek után következik a rendelkezésnek 16 pontba foglalt szövege.

Tehát a határozat, amely először részletezte az új valláspolitikai elveit s próbálta így az életbe átültetni József ifjúkori, túlságosan is általános és elméleti jellegű elgondolását, egyálta-

lán nem az uralkodónak a diktáltmánya. Még az a legeslegelső mondat is, amelyet József a rezolúció élére sajátkezűleg szűrt be s amelyben Ürményi alapos munkálatát megdicsérte, szerepel Löhr első votumában. Mindez azonban csak a megfontoltság, az alapos átgondolás és a körülmények lelkiismeretes mérlegelésének a bizonyossága. Az új valláspolitikai első megfogalmazása – ez eléggé kitűnhetett előadásunkból – a két érdekeit fél érveinek latolgatása és a tanácsadók meghallgatása után történt meg és elszietettnek semmiképpen sem mondhatjuk. De ha a rendelkezések nem is Józsefnek a szavai, még sem lehet vitás, hogy felfogása és akarata nélkül nem láthattak volna napvilágot. Mert nem egyszerűen aláírta az eléje tett aktát, hanem kezdettől fogva, egyetlen szó kiejtése nélkül úgy irányította az ügyeket, hogy végül is az a javaslat került eléje, amely teljesen megegyezett anyja előtt tett vallomásainak lényegével: A katolikus vallás megtartja uralkodó szerepét, elsőbbségét, az üldözések és korlátozások azonban megszűnnek. Valóban az akaratot képviselte és a mozgató erőt jelentette, azzal pedig, hogy a részletek kidolgozását rábízta munkatársaira, államférfiúi érzékéről tett tanúságot.⁴¹

⁴¹ Annak a ténynek a rendkívüli jelentőségét, hogy József a protestánsok általános kérvényét egyáltalán tárgyalásra bocsátotta, mutatja egy másik hasonló, bár részletügynek kevéssel későbbi államtanácsai megbeszélése. Amikor a sárosmegyei evangélikus nemesek a vallásüldözőkkel szemben védelemért az uralkodóhoz fordultak és kérték a büntető perek felfüggesztését, amelyeket a filiákat felkereső két prédikátor ellen indított a megye, József kézjeggyével látta el a folyamodványt s így a kancellária a helytartótanácsot vizsgálatra és jelentéstételre utasította. A kancellária május 17.-i beszámolóját az államtanács tagjai rendben lévőnek találták, Hatzfeld azonban, mintha csak az iménti veresége miatti kedvetlenség tört volna ki belőle, határozott rosszalásának adott kifejezést (május 22.): „Eine Religionsbeschwerde, welche unter dem Nahmen der acatholischen Edelleuthe ohne Unterschrift eingereicht wird, da solches nicht allein wider die hungarische Gesetze, sondern wider alle Ordnung eines jeden Staats laufe und sich mit Grund muthen lässt, dass sich in Hungarn, ja auch comitatsweise ein corpus protestantium zusammensetzen Lust hat, so glaubte, dass dieses Memorial dem Comitatum durch die Behörde mit dem Bedeuten zugeschiedt werden solle, dass dergleichen ununterschiedene Bitschriften ohne Rücksicht und ohne Untersuchung würden erliegen gelassen werden, jedoch stünde einem jeden frey, sich in einem von ihme unterzeichneten Memorial zu melden und a. h. Orts um die Abstellung einer Religionsbeschwerde sich zu melden, wo so dann dem Klagenden alle Gerechtigkeit widerfahren würde.” József, látva a nagy ellentétet tanácsadóinak felfogása közt, az iratot újra köröztette. Az alkalmazkodó Löhr ekkor igazat adott az államminiszternek, sőt hangoztatta, hogy maga is hasonló indítványt tett volna, ha a kérvényt a helytartótanács nem kapta volna már meg korábban; Gebler feleslegesnek vélte az akciót, mivel igazolt vallássérelem szolgált a panasz kiindulópontjául, Eressel pedig közvetítő indítványt tett, ajánlva, hogy a kérvényt elintéző végső rezolúcióhoz fűzze majd az uralkodó a Hatzfeld javasolta parancsot. Az államminiszter ekkor még élesebben fogalmazta

A rezolúció, bármily lényeges pontokon sietett a protestánsok segítségére, nem egy kérdést megoldatlanul hagyott. Mégpedig nemcsak azokat, amelyek felől a kancelláriának kellett még előbb nyilatkoznia. Eldöntetlenül maradt pl., hogy mi történjék azokkal a protestánsokkal, akiknek nem volt még templomuk, akik új gyülekezet központjául szeretnének imaházat és iskolát építeni. Szabad szervezkedésüket a határozat nem biztosította, de nem is tiltotta. További intézkedésekre tehát szükség volt úgyannyira, hogy azok rövidesen be is következtek.

meg felfogását (május 24.): „Ich betrachte keineswegs den Inhalt der Bitte, noch weniger, dass die Religionbedrückung ihren Gegenstand ausmache, sondern dass es eine ohne Unterschrift eingereichte Bittschrift seye unter den Nahmen eines corporis, welches ohne wider die Gesetze zu handeln sich nicht versammeln kann, welches sich vermuthlich nicht zu diesem Ende versammelt hat und wo man mit einer Arth der Gewissheit sagen [kann], dass der grosse Theil derjenigen, unter deren Namen es untergeschrieben ist, nicht davon wissen. Beschwerden auf eine solche Arth einzureihen, ist höchst gefährlich. Ein jeder kann sich zu einer Klage eines dritten ohne dass er etwas davon wisse, anmassen und da er nicht unterschrieben ist, so entgeht er einer Strafe, so ungegründet und so falsch es immer seyn kann; eine Bittschrift, die in Nahmen einer Gemeinschaft eingereicht wird, solle von allen unterschrieben seyn oder doch wenigstens derjenige, welcher sie in dessen Nahmen einreicht, sich mit einer ordentlichen Vollmacht ausweisen, dass es der Wille derjenigen seye, unter wessen Nahmen er sie einreicht; wird deshalb nicht Ziehl und Maas gesetzt, so werden die Behelligungen des Hofes ohne Ende seyn und einige unruhige Köpfe die Gelegenheit finden, sich des Nahmens der Communitat zu bedienen, ohne dass man sie, wenn sie auf Ausschweifungen verfallen, strafen kann; will also Ordnung hergestellt und nicht der Weg zu allerhand Unordnungen gebahnet werden, so ist die Erlassung der von mir an Hand gegebenen Verordnung nothwendig, um so mehr, als das neue Normale ihre Beschwerden aufhebt und nur damahlen Klage nothwendig wird, wenn dessen Befolgung ausbleibt, hiezu aber ist nicht nothwendig, dass das corpus protestantium in Hungarn auftrete; jeder acatholischer Inwohner, wes Standes er seye, wird gewiss Hülfe finden, wenn er sie verdient.“ Az érvelés hatása alatt József (jún. 10.) elfogadta Hatzfeld indítványát és a folyamodványt, figyelmeztetés kíséretében, visszaadatta a sárosiaknak. (StR. 1297/1781.)